

T.C.
MUNZUR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ENERJİ DİPLOMASİSİ ÇERÇEVESİNDE
TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ

Tuba ŞAHİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜNDOĞDU

TUNCELİ-2023

T.C.
MUNZUR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ENERJİ DİPLOMASİSİ ÇERÇEVESİNDE
TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ

Tuba ŞAHİN
19001371

YÜKSEK LİSANS TEZİ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜNDOĞDU

TUNCELİ-2023

T.C.
MUNZUR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ENERJİ DİPLOMASİSİ ÇERÇEVESİNDE
TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ

TUBA ŞAHİN
YÜKSEK LİSANS TEZİ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

Bu tez 13/01/2023 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından **oybirliği/oyçokluğu** ile kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Savaş
SERTEL

Dr. Öğr. Üyesi Serkan
GÜNDOĞDU

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriyya
AKDAĞ

(Munzur Üniversitesi)
BAŞKAN

(Munzur Üniversitesi)
DANIŞMAN

(İnönü Üniversitesi)
ÜYE

Bu tez, Enstitümüz Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda hazırlanmıştır.

Enstitü Müdürü
Doç. Dr. Murat KORUNUR

NOT: Bu tez de kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı " Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu"ndaki hükümlere tabidir.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Tuba ŞAHİN

Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜNDOĞDU

TEŞEKKÜR

Tezin yazımı sırasında gerekli desteğini esirgemeyen tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜNDOĞDU hocama ve manevi desteğini esirgemeyen eşim Gökmen ŞAHİN'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Tuba ŞAHİN
TUNCELİ-2023

İÇİNDEKİLER

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	I
TEŞEKKÜR.....	II
İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR.....	V
ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
1. GİRİŞ.....	1
2. DİPLOMASİ VE DİPLOMASİ TÜRLERİ	3
2.1. Diploması	3
2.1.1. Diploması kavramı ve tarihçesi	3
2.2. Diploması Türleri	4
2.2.1. Ad hoc diploması	5
2.2.2. Sürekli diploması.....	5
2.2.3. Konferans diploması	6
2.2.4. Zirve diploması	6
2.2.5. Mekik diploması	7
2.2.6. Parlamenter diploması	7
2.2.7. Gizli diploması	7
2.2.8. Açık diploması.....	8
2.3. Enerji Diploması	9
3. ENERJİ KAYNAKLARI VE HAVZALARI.....	12
3.1. Enerji ve Enerji Kaynakları	12
3.1.1. Yenilenemeyen enerji kaynakları	13
3.1.1.1. Kömür.....	13
3.1.1.2. Petrol.....	15
3.1.1.3. Doğal gaz.....	17
3.1.1.4. Nükleer enerji	19
3.1.2. Yenilenebilir enerji kaynakları	21
3.1.2.1. Hidrolik enerji	21
3.1.2.2. Jeotermal enerji.....	23
3.1.2.3. Güneş enerjisi	24
3.1.2.4. Rüzgâr enerjisi.....	25
3.1.2.5. Biyokütle enerji	26
3.2. Enerji Havzaları	27
3.2.1. Hazar enerji havzası	27
3.2.2. Ortadoğu enerji havzası	31
3.2.3. Latin Amerika enerji havzası.....	34
3.2.4. Kafkas enerji havzası.....	35
3.3. Türkiye Enerji Kapasitesi ve Enerji Politikaları.....	37
3.4. Azerbaycan Enerji Kapasitesi ve Enerji Politikası	40
4. TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ VE ENERJİ DİPLOMASİSİ	44
4.1. Türkiye-Azerbaycan İlişkileri.....	44
4.1.1. Azerbaycan bağımsızlığı öncesinde Türkiye-Azerbaycan ilişkileri.....	44
4.1.2. Azerbaycan bağımsızlığı sonrasında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri.....	50
4.2. Türkiye-Azerbaycan Enerji Hatları	57
4.2.1. Azerbaycan petrol boru hattı	57
4.2.1.1. Bakü-Novorossiysk petrol boru hattı.....	57

4.2.1.2. Bakü-Supsa petrol boru hattı	58
4.2.2. Türkiye- Azerbaycan petrol boru hatları	59
4.2.2.1. Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı projesi (BTC)	59
4.2.3. Türkiye-Azerbaycan doğal gaz boru hatları	61
4.2.3.1. Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattı (BTE)	61
4.2.3.2. Nabucco projesi	63
4.2.3.3. Trans Anadolu doğal gaz boru hattı projesi (TANAP).....	64
4.2.3.4. Trans Adriyatik boru hattı projesi (TAP)	65
4.3. Enerji İşbirlikleri Çerçevesinde Diplomatik İlişkiler	66
5. SONUÇ	72
6. KAYNAKÇA.....	74
ÖZGEÇMİŞ	83

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADC	: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AHC	: Azerbaycan Halk Cephesi
AOIC	: Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BMDHS	: Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi
BOP	: Büyük Ortadoğu Projesi
BP	: British Petroleum
BTC	: Bakü Tiflis Ceyhan
BTE	: Bakü Tiflis Erzurum
BOP	: Büyük Orta Doğu Projesi
ÇED	: Çevresel Etki Değerlendirmesi
EPDK	: Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu
GAP	: Güneydoğu Anadolu Projesi
GGK	: Güney Gaz Koridoru
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasılası
GW	: Gigawatt
GWh	: Gigawatt saat
IEA	: Uluslararası Enerji Ajansı
Kw	: Kilowatt
KWh	: Kilowatt Saat
MTEP	: Milyon Ton Eşdeğer Petrol
MW	: Megawatt
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
OPEC	: Organization of Petroleum Exporting Countries (Petrol İhraç Eden Ülkeler)
PKK	: Partiya Karkeren Kurdistan
RES	: Rüzgâr Enerjisi Santralleri
RF	: Rusya Federasyonu
SCP	: Güney Kafkasya Boru Hattı Projesi
SOCAR	: Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TANAP	: Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi
TAP	: Trans Adriyatik Boru Hattı Projesi
TEP	: Ton Eşdeğer Petrol
TP	: Türkiye Petrolleri
TPAO	: Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TDK	: Türkiye Demir Kurumu
TTK	: Türkiye Taşkömürü Kurumu
TWh	: Terawatt saat

ÖZET

Sanayi Devrimi ile önemi ve kullanım alanı gittikçe artan enerji, günümüzde devletlerin ekonomik alanda kalkınabilmelerinin temel araçlarından biridir. Enerji, son yıllarda diplomatik alanda en etkili güç kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Güney Kafkasya’da yer alan Azerbaycan devleti 1991 yılında bağımsızlığını kazanmıştır. Türkiye, köklü bir geçmişi bulunan Azerbaycan’ın en büyük destekçisi olarak bağımsızlığını tanıyan ilk devlet olmuştur. Bu doğrultuda iki devlet arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştur.

Çalışma, enerji diplomasisi çerçevesinde Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini ele almıştır. Enerji konusunda dışa bağımlı olan Türkiye ve zengin enerji kaynaklarına sahip olan Azerbaycan arasındaki ilişkilerin enerji boyutu, iki ülkeye katkılarından dolayı önemlidir. Tarihi ve kültürel geçmişe sahip olan iki devletin ortak işbirliği sonucu enerji projeleri hayata geçirilmiştir. Türkiye ve Azerbaycan arasında enerji alanında yatırımlar, anlaşmalar ve diplomatik alanda ilişkiler enerji işbirliğine dayanarak olumlu yönde şekillenmiştir. Böylece Türkiye, enerji ihtiyacını karşılarken Azerbaycan da sahip olduğu enerji kaynaklarını dünya pazarlarına ulaştırmış ve ekonomisini güçlendirmiştir. Enerji alanında karşılıklı fayda sağlama potansiyellerine dayanarak gelişen diplomatik ilişkiler iki ülke ilişkilerini tanımlamada önem arz etmektedir.

Enerji, insan hayatının vazgeçilmez unsuru ve kalkınmanın devamı için en önemli araçlardan biridir. Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve enerji, iki ülkenin dış politikasına yön veren en önemli konudur. Bu doğrultuda enerji diplomasisi, enerjinin dünyadaki görünümü, Türkiye ve Azerbaycan arasında enerjiye dayalı gelişen boru hatları projeleri hakkında analiz yapılmıştır. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki diplomatik ilişkileri, enerji çerçevesinde değerlendirmek amaçlanmıştır.

Araştırmada nitel araştırma yönteminin doküman inceleme tekniği kullanılmış, elde edilen verilerin yorumlanmasında betimsel araştırma yönteminden yararlanılmıştır. Araştırma konusu ile ilgili yabancı ve Türkçe literatür taranmıştır. Taranan kaynakların sonucunda dolaylı ve alıntısız araştırma yöntemi kullanılarak çalışma yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diplomasi, Enerji, Enerji Diplomasisi, Türkiye Azerbaycan İlişkileri.

ABSTRACT

Within the Framework of Energy diplomacy Turkey-Azerbaijan Relations

With the Industrial Revolution, energy, whose importance and usage area has increased, is one of the basic tools for the economic development of the states today. Energy has emerged as the most effective power source in the diplomatic field in recent years. Located in the South Caucasus, the state of Azerbaijan gained its independence in 1991. Turkey has been the first state to recognize its independence as the biggest supporter of Azerbaijan, which has a long history. In this direction, diplomatic relations were established between the two states.

The study deals with Turkey-Azerbaijan relations within the framework of energy diplomacy. The energy dimension of the relations between Turkey, which is foreign-dependent on energy, and Azerbaijan, which has rich energy resources, is important because of its contributions to the two countries. Energy projects have been implemented as a result of the joint cooperation of the two states, which have a historical and cultural background. Investments, agreements and diplomatic relations between Turkey and Azerbaijan in the field of energy have been shaped positively based on energy cooperation. Thus, while Turkey met its energy needs, Azerbaijan also brought its energy resources to world markets and strengthened its economy. Diplomatic relations that develop based on their potential to provide mutual benefit in the field of energy are important in defining the relations between the two countries.

Energy is an indispensable element of human life and one of the most important tools for the continuation of development. Turkey-Azerbaijan relations and energy are the most important issues that shape the foreign policy of the two countries. In this direction, an analysis has been made about energy diplomacy, the view of energy in the world, and energy-based pipeline projects between Turkey and Azerbaijan. It is aimed to evaluate the diplomatic relations between Turkey and Azerbaijan within the framework of energy.

In the research, the document analysis technique of the qualitative research method was used, and the descriptive research method was used in the interpretation of the data obtained. Foreign and Turkish literature related to the research subject was searched. As a result of the scanned sources, the study was written using the indirect and citation research method.

Keywords: Diplomacy, Energy, Energy Diplomacy, Turkey-Azerbaijan Relations

1. GİRİŞ

İnsanlığın var olduğu günden bugüne enerjinin önemi sürekli artmıştır. Sanayi Devrimi sonrasında enerji kaynaklarına olan talep artmış ve günümüz insan yaşantısının vazgeçilmez unsuru haline gelmiştir. Devletlerin gelişebilmesi ve toplumun refahı için en temel ihtiyaç enerjidir. Dünyada petrol, doğal gaz gibi yenilenemeyen enerji kaynakların sınırlı bulunması enerji ithal eden devletler açısından tehdit oluşturmaktadır. Bu devletlerin, zengin enerji rezervlerine sahip devletlerden enerji ihtiyaçlarını karşılayarak açığı kapatmaya çalışması, enerji diplomasisinin temelini oluşturmaktadır.

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti, Hazar'da sahip olduğu petrol ve doğal gaz kaynaklarını kullanarak ekonomik hedeflerine ulaşmayı amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda Azerbaycan, enerji sektöründe batı sermayesine açılma girişimlerinde bulunmuştur.

Türkiye'nin enerji açısından dışa bağımlı olması beraberinde Azerbaycan ile ilişkilerin enerji alanında yoğunlaşmasına neden olmuştur. Azerbaycan enerjisini, Türkiye'nin jeopolitik konumundan faydalanarak Avrupa'ya ulaştırabilecektir. Bu durum Türkiye'nin hem enerji ihtiyacını karşılamasına hem de bölgesel gücüne katkı sağlayacaktır.

Azerbaycan, temel ihraç boru hattı projeleri ile ülkesindeki petrol kaynaklarını uluslararası piyasalara ihraç etmek amacıyla Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı ve doğal gazının ihracı için Bakü-Tiflis-Erzurum boru hattı projeleri geliştirmiştir. Dolayısıyla Azerbaycan ekonomik olarak yeniden yapılanma ve kalkınma sürecinde küreselleşen dünya ile bütünleşmek adına ülkesinin enerji kaynaklarını dünya piyasalarına ihracatını sağlayarak nakil hatlarına ulaşmış bulunmaktadır (Aras vd., 2013, s. 5).

Türkiye, dünyada mevcut doğal gaz ve petrol kaynaklarının %70'inin bulunduğu coğrafyalara ve enerji ihtiyacı olan ülkelere yakın coğrafyada bulunması jeopolitik ve jeostratejik açıdan oldukça önem arz etmektedir. Dolayısıyla Türkiye yürüttüğü enerji diplomasisi çerçevesinde çevre ülkeler ile enerji ilişkilerini, enerji arz ve talep güvenliği dikkate alınarak karşılıklı çıkar/yarar temeline dayanarak refahın ve istikrarın aracı olarak geliştirmektedir. Enerji üreten ve tüketen devletlerle yakın temasta bulunulması sonucu gelişen ilişkilerin çok yönlü fayda sağlaması ve sürdürülebilmesi, enerji diplomasisi açısından önemli unsurlardandır (Alodalı ve Usta, 2017, s. 166).

Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri Enerji boyutuyla ele alınmış. Enerji iki ülkenin ortak çıkarlarına uyması, devamında diplomatik kanallar aracılığıyla hayata geçirilen projeler hakkında bilgi verilmiştir.

Araştırmanın sorusu: Enerji dayalı gelişen diplomatik ilişkilerin Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti'ne katkıları nelerdir?

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde diplomasi kavramı ele alınarak diplomasi çeşitleri incelenmiş ve enerji diplomasisi açıklanmıştır. Uluslararası alanda enerji diplomasisinin kullanımı hakkında bilgi verilerek çalışmanın alt yapısı oluşturulmuştur.

İkinci bölümde enerji kaynakları ele alınarak yenilenebilen ve yenilenemeyen enerji kaynakları başlıklar halinde açıklanmıştır. Bahsedilen enerjinin dünyada yoğunlukta bulunduğu alanlar ve Türkiye'deki mevcut miktarı hakkında bilgi verilmiştir. Enerji havzalarına değinilerek buralarda enerji miktarı belirtilmiştir. Türkiye ve Azerbaycan'ın enerji politikaları açıklanmıştır.

Üçüncü bölümde ise Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri bağımsızlık önce ve sonrası açıklanarak iki ülke arasında petrol ve doğal gaz botu hattı projeleri belirtilmiştir. Son olarak enerji işbirlikleri çerçevesinde diplomatik ilişkiler ele alınmıştır.

Sonuç olarak Türkiye-Azerbaycan enerji ilişkileri açısından bir ivme kazanmıştır. Türkiye ve Azerbaycan ortak çıkarlar dayalı bulunduğu coğrafyada enerjinin merkezi konumuna gelmiştir. Yapılan enerjiye dayalı diplomatik müzakereler Türkiye'nin jeopolitik konumunu güçlü kılmının yanında ülkeyi enerji merkezi olma vizyonuna yaklaştırmıştır. Azerbaycan ekonomik alanda hızla güçlenmiş ve uluslararası alanda önemini korumuştur.

2. DİPLOMASİ VE DİPLOMASİ TÜRLERİ

2.1. Diplomasi

2.1.1. Diplomasi kavramı ve tarihçesi

Kökeni eski Yunancaya dayanan diplomasi kavramı “diploma”dan türetilmiştir. “İkiye katlanmış” anlamına gelen diplomasi kavramı Eski dönem Yunan ve Roma İmparatorlukları zamanında devletin resmi belgeleri katlama biçiminden dolayı diploma adı verilmiştir. Zaman içerisinde belgelerin korunması, düzenlenmesi ve çözülmesi amacıyla kâtiplere ihtiyaç duyulmuştur. Böylece diplomasi, 18. Yüzyıla değin “*belgeleri inceleme bilimi*” anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır (Tuncer, 2009).

Ancak 1796 yılında Edmund Burke ile bu durum değişmiştir. İngiliz devlet adamı ve yazar olan Burke diplomasi kavramını “*uluslararası ilişkileri yürütme sanatı*” olarak ifade etmiştir. Devletlerarası ilişkilerin yürütülmesi anlamında kullanılan diplomasi kavramı bu şekliyle tüm dünyada kabul görmüş ve kaynaklara da bu haliyle geçmiştir (Alkan, 2013, s. 3-4).

Burke dışında yapılmış farklı tanımlamalar da mevcuttur. İngiliz diplomat Harold George Nicolson ise diplomasi için büyükelçiler ve elçilerin görüşmeler kanalıyla uluslararası ilişkilerin yönetilmesi, şeklinde tanımlamaktadır (Tüylüoğlu, 2019, s. 8).

Siyaset bilimci Ömer Kürkçüoğlu diplomasi için “*devletlerin dış ilişkilerinin yürütülmesi biçimine ilişkin kaidelerin tümüdür*” şeklinde tanımamıştır. Genel kabul görmüş farklı bir tanıma göre “*resmi temsilciler vasıtasıyla devletlerarası ilişkileri yürütme işi ve sanatıdır.*” Bu tanım Nicolson’un diplomasi tanımıyla benzerlik göstermektedir. Tayyar Arı ise diplomasi için uluslararası siyasetin “*resmi yollarla uygulamaya aktarılması sürecidir*” şeklinde tanımlamıştır (Alkan, 2013, s. 4).

ABD’li siyasetçi ve diplomat olan Henry Kissinger diplomasiyi şu şekilde tanımlamıştır: “*Diplomasi yeni bir dünya düzenidir, modern diplomasi ise savaş ve barış güçleri arasındaki güç dengesidir.*” Buna ilaveten diplomasi neticesinde alınan kararlar devletin ileriki süreçte iç ve dış politikasını etkilemektedir (Abdurahmanlı ve Bağış, 2021, s. 142).

Uluslararası politikada söz konusu diplomasi kavramıyla alakalı pek çok farklı tanımlamalar mevcuttur. Uluslararası alanda devletlerin var olabilmeleri, çıkarlarını

korumaları ve diğer devletlerle ilişkilerini devam ettirmeleri gerekmektedir. Devletlerarası ilişkileri sürdürmek amacıyla birtakım yöntemlere başvurulmaktadır. Diplomasi, barışçıl yollarla ilişkilerin geliştirildiği ve bu ilişkilerin devamlılığını sağlayan önemli bir araçtır (Yıldırım, 2014, s. 81).

Diplomasi, devletlerarası sorunların diplomatlar tarafından müzakere edilerek çözümlenme sanatıdır. Bu çerçevede diplomasi: savaş, ticaret, demokrasi, insan hakları, medya, uluslararası sorunlar, silahsızlanma, terör, çevre sorunları, siyasi anlaşmazlıklar, uluslararası ekonomi, uluslararası hukuk ve barış gibi evrensel mevzuların diplomatlar aracılığıyla devletler nezdinde analizi olarak belirtilmektedir (Poyraz ve Dinçer, 2016, s. 35). Diplomasi bir dönem “gerçeği söylemem sanatı” şeklinde algılanırken, dipnot ise resmi yalanları söyleyen kişi olarak belirtilmiştir (Gündoğdu, 2019, s. 19).

Diplomasi, uluslararası ilişkilerde şiddete başvurmaksızın sorunların hukuki çerçevede veya uzlaşmacı bir tavır ile barışçıl yollarla yürütülmesi olarak ifade edilmektedir. Böylece diplomasi, uluslararası alanda aktörler arası ilişkilerin gelişmesine ve iletişim kanallarının açık olmasına katkıda bulunmaktadır (Gündoğdu, 2019, s. 22).

Diplomasi sadece bir devletin başka bir devletin toprak parçası üzerindeki resmi işlerin yürütülmesi anlamına gelmemektedir. Bunun yanı sıra bilgi alışverişlerinin yapıldığı dünyaya dair politikalarının geliştirildiği, haber alma kaynaklarının üst seviyede tutulduğu karşılıklı ilişkilerin geliştirildiği bir süreci ifade etmektedir (Poyraz ve Dinçer, 2016, s. 35).

Genel tanımıyla diplomasi, devletlerin birbirleriyle ilişkilerinde karşılıklı menfaatlerin ön plana çıktığı, çatışmaların ise en aza indirildiği, dünya siyasetinde etkili olan devletlerin diğer aktörlerle ilişkilerini barışçıl yollarla yürütülmesidir (Gündoğdu, 2019, s. 19).

2.2. Diplomasi Türleri

Geçmişten günümüze devletlerin bulundukları duruma veya zamanın şartlarına göre farklı diplomasi türleri kullanılmıştır. Tuncer, diplomasiyi eski ve yeni diplomasi olarak ikiye ayırmaktadır. I. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar eski diplomasi yöntemi uygulanmıştır. Eski diplomasi, devleti yönetenler tarafından yürütülen kişisel diplomasi türü olmakla beraber büyük oranda gizli niteliktedir. Eski diplomasiyi yenisinden ayıran en önemli özellik diplomasinin gizli nitelikte olmasıdır. I. Dünya Savaşı sonrasında teknolojik, ekonomik, kültürel ve tıbbi konularda devletlerarasında iş birliğine ihtiyaç

duyulması açık diplomasi anlayışını ortaya çıkarmıştır (Tuncer, 2006). Uluslararası alanda farklı unsurların devreye girmesiyle çok boyutlu yeni diplomasi anlayışları ortaya çıkmıştır. Uluslararası ilişkilerde kabul gören diplomasi türleri şöyledir:

2.2.1. Ad hoc diplomasisi

Ad hoc diplomasi türü tarihte uygulanan ilk diplomasi yönteminden olup yaklaşık XV. yüzyıla değin geçici/tek yanlı diplomasinin Latince karşılığıdır. Ad hoc Türkçede “bunun için, bu amaçla” anlamına gelmekte olup devamlı olmayan, belirlenen bir görevin yerine getirilmesini bildiren diplomasi olarak ifade edilmektedir (Alkan, 2013, s. 5).

Devletlerarası uyuşmazlıkların çözülmesi amacıyla uygulanan geçici bir diplomasi türüdür. Daimi elçilik görevinin yaygınlaşmadığı dönemde uygulanan yalnızca belirli bir görevi yerine getirmekle sorumlu olup görevinin ardından ülkesine geri dönmeyi gerektiren bir yöntemdir (Gündoğdu, 2019, s. 23). Bu diplomasi türünün ilk örnekleri Eski Yunan kent devletlerinde görülmüştür. Verilen görevi unutmayacak kuvvetli bir hafızaya ve haberi yüksek sesle duyurabilecek gür sese sahip olması istenen diplomatlar haberci olarak seçilmektedir (Arpacioğlu, 2021, s. 749).

Ad hoc diplomasi ile taraflar arasında görüşme kısa “sürelî” ve “geçici”, “tekyönlü” ve “dar” kapsamlıdır. Belirtildiği gibi bu süreçte gerçekleştirilen her şey geçicidir. Seçilen kişi farklı meslekten olup görevini tamamladıktan sonra asıl mesleğine geri dönmektedir (Alkan, 2013, s. 5).

2.2.2. Sürekli diplomasi

“Sürekli diplomasi” diplomasi tarihinin ikinci dönemi olarak belirtilmektedir. Sürekli diplomasi, devletlerarası diplomatik ilişkilerin sürdürülmesi veya sorunların çözülmesine yönelik yurt dışında sürekli elçiliklerin bulundurulması olarak tanımlanmaktadır (Alkan, 2013, s. 14). Bu diplomasi türü 15. yüzyılda ilk defa İtalyan şehir devletleri tarafından uygulanmış ve daha sonra tüm Avrupa’ya örnek olmuştur (Öz, 2017, s. 13).

Sürekli diplomasinin İtalyan şehir devletlerinde ortaya çıkmasının pek çok nedeni bulunmaktadır. Yüksek ihtimalle şehir devletlerinin devamlı olarak birbirlerini takip etme

ihtiyaçları sürekli diplomasi canlılığına ortam hazırlamıştır. Aynı zamanda bu devletlerin varlıklarını devam ettirmeleri için olası savaş tehlikelerini ortadan kaldırmak ancak sürekli diplomasi aracılığıyla mümkün olacaktır (Alkan, 2013, s. 15).

2.2.3. Konferans diplomasisi

Avrupalı devletlerarasındaki sorunların toplantılar aracılığıyla çözülmesine konferans diplomasisi denilmektedir. İki den fazla devlet temsilcilerinin problemlere çözüm üretmek amacıyla bir araya gelmesi sonucu oluşmaktadır. 1815 Viyana Kongresi sonrasında uygulanmıştır (Alkan, 2013, s. 19).

Viyana Kongresi, sorunların işlenişi ve çözülme şekli, kongre sonrasında çok yanlı diplomasiye daha fazla ihtiyaç duyulması bakımından dönüm noktası niteliğinde olmuştur. Viyana Kongresine katılan devletler kongre sonrası belirli aralıklarla bir araya gelip Avrupa barışını sağlama yollarını aramışlardır. Büyük devletler diplomasisi olarak da bilinen bu diplomasi türü iki dünya savaşı arasındaki dönemde önemini korumuştur (URL-1, 2021).

2.2.4. Zirve diplomasisi

Zirve diplomasisi, devletlerarası ilişkilerin elçiler veya duruma göre ilgili devletlerdeki en yetkili devlet adamları tarafından yürütülmesidir. Genellikle hükümet veya devlet başkanları tarafından yürütülmektedir (Gündoğdu, 2019, s. 24).

19. ve 20 yüzyılda sıkça başvurulan bu diplomasi türünde ilgili devlet görevlileri asıl hedeflerini gizli tutarak daha ziyade turistik gezi alanında ilgili devletleri ziyaret etmektedirler. Bu ziyaret esnasında gerek ilgili devlet yöneticileri gerekse ziyarete katılmış olan başbakan, dışışleri bakanları vesilesiyle diplomatik temaslar kurulmaktadır. Bu diplomatik temaslar sırasında duruma göre siyasi ve ticari konular görüşülmektedir (Alkan, 2013, s. 18).

Zirve diplomasi türünde devletler kendi politikalarını duyurma imknına sahip olduklarından dolayı iyi planlanmış profesyonel toplantılardır. Çünkü belirlenen zirvelere devletlerin en st düzey yöneticileri katılmakta ve tüm dünya tarafından izlenmektedir. Bu durum geniş hedef kitlesine yönelik devlet yöneticilerinin kendi politikalarının propagandasını yapmak amacıyla ciddi bir fırsat yaratmaktadır (Arpacioğlu, 2021, s. 750).

2.2.5. Mekik diplomasisi

Bölgesel sorunların artması neticesinde sorunun çatışmaya dönüşmesini engellemek amacıyla bir arabulucu devletin, çatışan iki devlet arasında iletişimi sağlama çabalarıdır. Arabulucu olan devletin temsilcisi, çatışma halinde olan devletlerarasında seri bir şekilde art arda diplomatik ilişkileri kurmasıdır. Devletlerarası bir sorunun çözümünde üçüncü kişinin taraflar arasında arabuluculuk yapması şeklinde değerlendirilmektedir (Arpacıoğlu, 2021, s. 751).

Genellikle kriz dönemlerinde uygulama alanı bulan tarafların veya konuyla ilgili aktörlerin kısa sürede yoğun ve seri bir şekilde diplomatik ilişkiler kurarak sonuca ulaşmayı hedefleyen diplomasi türüdür. Benzer bir biçimiyle Türk dış politikasında kullanılmıştır. 2003 Irak Savaşı öncesi savaşı önlemeye yönelik Türkiye'nin çabası, savaş sırası ve sonrası Irak'a komşu devletlerle yapılan görüşmeler mekik diplomasına örnek olarak gösterilmektedir (Yeşiltaş ve Balcı, 2011, s. 19).

2.2.6. Parlamenter diplomasi

Birleşmiş Milletlerin kurulması ve sonrasında oluşan yeni örgütlü sistem devletlerarası problemlerin uluslararası kuruluşlar tarafından görüşülmesine parlamenter diplomasi denilmektedir (Alkan, 2013, s. 20). Bu diplomasi türü ile oluşturulmak istenen yapı, kendilerini oluşturan parlamentoların kimlikleri haricinde parlamento üstü bir kuruluş niteliği taşımakta ve milletvekilleride aktif bir şekilde rol almaktadır (Gündoğdu, 2019, s. 24).

Parlamenter diplomaside genellikle açık diplomasi uygulanmaktadır. Kurallar ve usuller önceden belirlenmiş, ilgili sorunlara dair görüşmeler, çözüm ve oylama aşamaları sırasında izlenecek metotlar çoğunlukla belirtilmiştir. İzlenecek olan metotlar, ilgili uluslararası kuruluşların oluşturduğu kurallardan oluşmaktadır (Alkan, 2013, s. 20).

2.2.7. Gizli diplomasi

18. ve 19. Yüzyıllarda özellikle Avrupa diplomasisinde uygulanan bu diplomasi türünün en önemli özelliği gizliliklidir. Saray diplomasisi olarak da adlandırılan bu

diplomasi ile taraflar arasındaki diplomatik faaliyetlerin her aşaması dışa kapalı, halkın bilgisi dışında yürütülmektedir (Gündoğdu, 2019, s. 25).

Diplomatik görüşmelerin her aşamasının dışa kapalı yürütülmesiyle kalmayıp görüşmelerin sonuçlandırılmasını da içermektedir. Bu şekilde devlet yöneticileri dış politikada almış oldukları kararları halklarına danışmadan kendi kişisel çıkarlarına göre vermiştir. Diplomasinin halktan uzak doğrudan monarklar veya temsilcileri tarafından ikili olsun çok taraflı görüşmeler olsun gizlilik esas olmuştur (Çatal, 2015, s. 9).

2.2.8. Açık diplomasi

Birinci Dünya Savaşı sonrasında dünyada var olan uluslararası yapı değişmiş, eski diplomasi önemini yitirmiştir. Teknolojinin ilerlemesi beraberinde “diplomasi” ve “savaş” kavramlarında nitelik değiştirmiş, devletlerarası egemen ilkelik değişerek “gizli diplomasi” yerini “açık diplomasiye” bırakmıştır (Zharmukhanbetova, 2010, s. 24). Gizli diplomasiye tepki niteliğinde ortaya çıkan açık diplomasi türünde taraflar arasında yapılan görüşmeler, tarafların hak ve yükümlülükleri kamuoyu bilgisine sunulmuştur. Bu yeni diplomasi anlayışına ABD başkanı Woodrow Wilson öncülük etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Wilson yayınladığı “14 Nokta”nın ilk maddesinde açık görüşmelerin sonunda yapılan açık sözleşmelerden bahsederek diplomasinin bundan sonra kamuoyu önünde yürütülmesinden bahsetmiştir. Wilson için her vatandaşın dış politika ve diplomasiden haberdar olması demokrasinin gereği olarak görülmüştür (Gündoğdu, 2019, s. 25).

Açık Diplomasi, taraflar arasında yapılan konferans ve görüşmeler neticesinde kabul ettikleri şartların yerine getirilmesi amacıyla yerel ve uluslararası kamuoyunun denetime açık bir şekilde yürütüldüğü diplomasi türüdür (Abdurahmanlı ve Bağış, 2021, s. 153).

Açık diplomasi ile diplomatik görüşmeler sonucu taraflara yüklenecek sorumluluklar kamuoyunun bilgi ve denetimine sunulmaktadır. Böylece iki veya daha fazla devletin kendi aralarında gizliden anlaşarak diğer bir devletin hak ve yetkilerine karşı eyleme hazırlanması engellemektedir (Ünsal, 2019, s. 24).

2.3. Enerji Diplomasisi

Enerji, insan hayatının vazgeçilmez unsuru ve kalkınmanın devamı için en önemli araçlardan biridir. Geçmiş yüzyıllar boyunca insan ve hayvan gücü enerji olarak kullanılmıştır. 18. Yüzyıl sanayi devrimi sonrasında insan ve hayvan gücü yerini kömüre bırakmıştır. 19. Yüzyılda teknolojik araçlara çalışma gücü veren stratejik kaynaklar arasında yer alan petrolün ve doğalgazın önemi artmıştır. 20. Yüzyılla birlikte petrol birçok sanayi alanında kullanılmıştır. Böylece petrol ihtiyacı artmış, stratejik enerji kaynağı olmuş ve devletlerarası ilişkilerin belirlenmesinde önemli etkiye sahip olan enerji diplomasisi ortaya çıkmıştır (Deniz, 2014, s. 29). Dolayısıyla yüzyıllarca uluslararası ilişkiler ve enerji diplomasisi birbirinden ayrı düşünülemez hale gelmiştir. Enerjiye ulaşmak ve enerji kaynaklarını denetlemek amacıyla farklı politikalar söz konusu olmasına karşın enerji diplomasisinde en önemli amaç var olan gücün devamlılığını sağlama ve yenisini kazanabilme arayışdır (Akbulut, 2021).

Bir devletin enerji kaynaklarıyla enerji pazarı arasında menfaatleri yönünde göstermiş olduğu düşünce dayalı davranış biçimi olarak da tanımlanan enerji diplomasisinin uluslararası alandaki yeri önemli olmuştur (Deniz, 2014, s. 30).

Enerji diplomasisi, günümüzde para ve güç kaynağı olarak görülmektedir. Bu bakımdan enerji kaynakları adeta bir silah gibi kullanılmaktadır. Durum böyleyken enerji kaynaklarına yönelik asıl problem, kaynakların sınırlı olmasına karşın artan tüketim karşısında hangi güçler tarafından kontrol edileceği ve bunların hangi devletin sınırları üzerinden uluslararası piyasaya sürüleceğidir (Deniz, 2014, s. 30).

Devletin gücünden kaynaklı, genellikle stratejik hedeflere ulaşmayı amaç edinen ve dış politika hedeflerini gerçekleştirmesine yönelik katkıda bulunabilecek çok yönlü faaliyet ve ilişkiler şeklinde tanımlanan enerji diplomasisi uzun soluklu bir alandır (Alodalı ve Usta, 2017, s. 165).

Enerji diplomasisi, devletlerin diğer bir devlet veya uluslararası aktörlerle olan çok yönlü politik, ekonomik ve kültürel ilişkilerinde çıkarlarını koruyup geliştirmek amacıyla kullanılan bir dış politika aracıdır. Dolayısıyla enerji diplomasisi, enerji arzının ve talebinin ikili, çok taraflı, bölgesel ve küresel alanda ilişkilerin, ulusal çıkarların en üst düzeyde korunarak enerji kaynaklarından faydalanan diplomatik yöntemlerin bileşimidir (Telli, 2015, s. 107).

Bir devletin dış politika stratejisinin ayrılmaz bir parçası olan enerji diplomasisini geleneksel diplomasiden ayıran bazı özellikler mevcuttur. Enerji diplomasisinin önemli bazı özellikleri şunlardır (Akbulut, 2021):

- Enerji diplomasisi süreklilik gösteren uzun vadeli hedeflere yönelmek önemliyen geleneksel diplomasi için kısa vadeli hedefler söz konusudur.
- Geleneksel diplomasiye göre enerji diplomasisi daha karmaşık bir özelliktedir.
- Enerji diplomasisinde süreç söz konusu olup bu süreç içerisindeki faaliyetlerin devletlerin dış politikadaki hedeflerine ne ölçüde hizmet ettiği ve hedeflerden ne ölçüde uzaklaştığı önemliyen, geleneksel diplomaside ise kısa vadeli başarı ya da başarısızlık gerçekleşmektedir.
- Enerji diplomasisinde var olan aktörler geleneksel diplomaside rastlanmaz.
- Hedeflerin uzun soluklu olması nedeniyle enerji diplomasisi için gelecek ile ilgili senaryolar önem arz etmektedir.
- Enerji diplomasisini yürütenleri için süreklilik göstermesi önem taşımaktadır.

Son 100 yıl içerisinde enerji diplomasisi etkileyen bazı gelişmeler ise şu şekildedir:

- I. Dünya Savaşı'ndan sonra Orta Doğuya yönelik İngiltere'nin faaliyetleri
- II. Dünya Savaşı sonrası Soğuk Savaş Dönemi
- 1950'li yıllarda milletçilik akımına bağlı petrol şirketlerin millileştirilmesi
- OPEC (Organization of Petroleum Exporting Countries, Petrol İhraç Eden Ülkeler)'in kurulması
- Ön plana çıkan küresel ölçekli Petrol şirketleri
- 1970'li yıllarda yaşanan Petro krizi
- SSCB'nin dağılması
- Körfez Savaşları
- 11 Eylül Saldırıları
- Irak ve Afganistan Operasyonları
- Putin döneminin Rusya'a ve Amedinecad döneminde İran'a etkisi
- Rusya'nın Ukrayna ve Gürcistan'a müdahalesi
- Sudan'ın bölünmesi ve Arap Baharı

Enerji diplomasisinde devletler dışında etkili olan petrol şirketleridir. 20. Yüzyıl boyunca petrol şirketlerinin enerji diplomasisi alanında önemli rol oynadığı görülmektedir. Bağlı bulundukları devletlerce yönlendirilen petrol şirketleri, enerji diplomasisi açısından

ön plana çıkan aktörlerden olmuştur. Zamanla petrolün öneminin artması dönemin başlıca aktörlerinden Fransa, İngiltere ve Almanya'yı harekete geçirerek petrol kaynaklarının eksikliğini telafi etmek amacıyla alternatifler bulmanın yollarını aramışlardır. I. Dünya Savaşı öncesi Orta Doğu'da yaşananlar bu devletlerin petrol kaynakları üzerinde etkili olma çabası sonucu ortaya çıkmıştır (Alodalı ve Usta, 2017, s. 165).

Enerjinin öneminden üç maddede bahsedecek olursak: Birincisi enerji, siyasi coğrafyanın ve jeopolitiğin ana unsurlarından biri olmuştur. Bundan dolayı enerji, siyasi güç ve servet anlamına gelmektedir. Dolayısıyla enerji hem gücün kaynağı hem de gücün yansıtılması şeklinde işbirliği içinde stratejik bir unsurdur. Nüfuz ve ekonomik kalkınma üzerinde etkili olması ikinci özelliğidir. Üçüncü özelliği ise siyasi istikrarın ve sürdürülebilir kalkınmanın kilit noktalarındandır (Deniz, 2014, s.31).

Enerji diplomasisi, aktörlerin enerji pazarlarında etkileşimi sonucu doğabilecek olası risklerden korumak amacıyla kullandıkları araçlardan oluşmaktadır. Söz konu araçlar aktörlere göre değişkenlik göstermektedir. Enerji konusunda dışa bağımlı olan ülkeler açısından enerji diplomasisi ülkesine kesintisiz, ucuz enerji kaynağı akışını sağlamak enerji arz güvenliği ve enerji kaynak çeşitliliğinin artırılması ve enerjiye dayalı pazarlarda istikrarın sağlanması anlamına gelmektedir. Enerji ihracatı gerçekleştiren ülkeler açısından enerji diplomasisi, rezervlerinin geliştirilmesi, uluslararası pazarlara aktarılması ve enerji ihraç gelirlerinin artırılması anlamına gelmektedir. Ayrıca enerji diplomasisinde amaç çatışma riskini azaltarak görüşmeler aracılığıyla ve pazarlık süreçleri neticesinde devletlerin politikalarını takip etmelerini sağlamaktır (Telli, 2015, s. 108).

Bu çerçevede dış politikanın en önemli araçlardan bir olarak karşımıza enerji diplomasisi çıkmaktadır. Dolayısıyla devletlerin enerji politikalarını hayata geçirebilmesi açısından diplomatik alanda enerji konusu önemli yer tutmaktadır.

3. ENERJİ KAYNAKLARI VE HAVZALARI

3.1. Enerji ve Enerji Kaynakları

Yunan kökenli olan enerji kavramı “en”, “iç”, “ergon”, ”iş” kelimelerinden oluşan, içeride oluşmuş bir “iç iş” anlamına gelmektedir. Kelime daha sonra iş üretebilme becerisi, kuvvet, dinamizm, kudret sözcükleriyle eş anlamlı olarak kullanılarak sosyal bir nitelik kazanmıştır (Dukembayeva, 2011, s. 4).

Enerji, insanlığın var olduğu günden günümüze kadar geçen sürede önemi her geçen gün artmaktadır. Önceleri ısınma, barınma, yemek pişirme gibi temel ihtiyaçların karşılanması için kullanılırken zamanla bilgi birikiminin artmasıyla birçok alanda kullanılmaya başlanmış ve her geçen gün enerjiye duyulan ihtiyaç artmıştır (Bekar, 2020, s. 40).

Günümüzde dünya nüfusunun artması, teknolojiadaki gelişmeler ve sanayileşmeyle birlikte enerji hayatımızın vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. İş yapabilme yeteneği olarak tanımlanan enerji, üretimin temelini oluşturmakta, halkın refahını yüksek tutmak için gerekli olup günlük hayatın her alanında kullanılmaktadır (Koç ve Kaya, 2015, s. 37). 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisadi anlamda kalkınmanın en önemli ögesi enerji olmuştur. Enerji, devletler için stratejik yaşam kaynağı haline gelerek özellikle gelişmekte olan devletler için kalkınmanın ana unsurudur. Enerji ihtiyacı ile öneminin paralel oranda artmasıyla gelecekte ne şekilde karşılanacağı sorunu devletlerin yeni enerji alanları arayışı içerisine girmesine neden olmuştur. Böylece enerji devletlerarası güç mücadelesi, çatışmalar ve bunun yanında işbirliğinin önemli bir unsuru haline gelerek uluslararası boyut kazanmıştır. İlerleyen süreçlerde devletlerin iktisadi ve sosyal alanda gelişmelerinde enerji unsurunun öneminin artacağı bilinmektedir (Arı, 2007, s. 24).

Enerji kaynakları kullanım açısından ikiye ayrılmaktadır. Bunlar yenilenebilen ve yenilenemeyen enerji kaynakları olarak sınıflandırılırken, dönüştürülmeleri açısından birincil ve ikincil enerji kaynakları olarak gruplandırılmaktadır.

Enerjinin işlem görmeden herhangi bir dönüşüme uğramadan önceki haline birincil enerji kaynağı denilmektedir. Petrol, kömür, doğal gaz, nükleer, hidrolik, biyo-kütle, güneş, dalga, rüzgâr ve gelgit birincil enerji kaynaklarındandır. Birincil enerji kaynaklarının dönüştürülmesi ile ikincil enerji kaynakları oluşmaktadır. İkincil enerji

kaynakları ise elektrik, mazot, benzin, motorin, kok kömürü, petrokok, sıkıştırılmış petrol gazı (LPG) ve hava gazıdır (Koç ve Kaya, 2015, s. 37).

Kullanım açısından yenilenemeyen enerji kaynakları, enerjinin hammadde olarak tüketildikten sonra yeniden oluşamayan enerji kaynaklarıdır. Bunlar fosil enerji kaynakları olan kömür, petrol, doğal gaz ve nükleer enerji hammaddesi olan toryum, uranyumdur (Arı, 2007, s. 27). Yenilenemeyen enerji kaynağı, doğada mevcut olup tükenecek olan enerji türüdür. Yenilenebilir enerji kaynakları ise doğada her zaman bulabileceğimiz, tükenmeyecek kaynaklardır. Bunlar ise rüzgâr, güneş, jeotermal, hidrolik, dalga (okyanus) ve biyo-kütle enerjileridir (Bekar, 2020, s. 41).

Dünyada nüfusun artması, halkın refah seviyesinin yükselmesi ve teknolojinin ilerlemesi sonucu enerji ihtiyacı da giderek artmaktadır. Artan ihtiyaçların karşılanabilmesi için sınırlı rezervleri olan yenilenemeyen enerji kaynaklarının planlı kullanımı ve yenilenebilir enerji kaynaklarının daha fazla tercih edilmesi amacıyla dünyadaki ve Türkiye’deki enerji kaynaklarının durumu tespit edilmelidir (Koç ve Kaya, 2015, s. 37).

3.1.1. Yenilenemeyen enerji kaynakları

Kömür, Petrol, doğal gaz, uranyum ve toryum gibi sayısal verilerle ifade edilebilen enerji kaynakları kullanıldıklarında tükenilmektedirler. Canlı kalıntıların toprak altında uzun yıllar kalması sonucu oluşurlar. Bu şekilde hava ile teması kesilerek uzun yıllar boyunca ölü haldeki kalıntı bozulmadan kalabilmektedir. Toprak altında kalan canlı kalıntısı zamanla katılaşıp fosil hale gelmektedir. Fosilleşme durumları fiziksel hava koşullarına göre değişkenlik göstermektedir. Bu canlıların bir kısmı kömür haline gelirken bir kısmı petrol ya da mermer haline dönüşerek fosil yakıtları oluşturmaktadır. Fosil yakıtların oluşumu milyonlarca yıl içinde gerçekleşmektedir (İnan vd., 2018, s. 14).

3.1.1.1. Kömür

Kömür, eski jeolojik devirlerde bitki kalıntılarının ve kısmen hayvan atıklarının yüksek basınç ve sıcaklığa maruz kalmasıyla bozunmalar sonucu oluşmuştur. Bu bozunmalar sırasında mikroorganizmaların önemli rolü olduğu illeri sürülmektedir. Kömür, oksijen, karbon, az miktarda hidrojen, azot ve kükürt elementlerinin birleşiminden

oluşmaktadır (Küçükkaya, 2018). Kömürün kullanıldığı alanlar: ısınma, elektrik üretimi, demir-çelik ve çimento sanayi alanlarıdır (URL-2, 2021).

Sanayi devrimi ile kömür enerji tahtına oturmuştur. Birincil kaynaklar arasında çok fazla rezervi ve geniş dağılımı nedeniyle kömürün 2030 yılı sonrasında daha fazla önem kazanması beklenmektedir. Dünyada kanıtlanmış 909 milyar ton kömür rezervi bulunmakta olup günümüzdeki üretim düzeyi ön planda tutulduğunda kömür rezervinin ömrü 160-220 yıl olarak hesaplanmaktadır. Dünyada ortalama kömür üretiminin % 69 u elektrik enerjisi üretiminde kullanılmakta ve 2030 yılında bu oranın % 79'a çıkacağı belirtilmektedir (Küçükkaya, 2018).

2019 British Petroleum (BP) Dünya Enerji İstatistik Görünümü raporuna göre dünya üzerinde toplam 1.069,636 milyar ton kömür rezervinin bulunduğu 749,167 milyar ton taşkömürü, 320,469 milyar ton ise albitümlü kömürler ve linyit rezervleri olduğu belirtilmektedir. Birçok ülkede kömür rezervinin bulunmasına karşın en fazla kömür rezervine sahip dört ülke dikkat çekmektedir. % 65.60 paya sahip olan dört ülkeden en fazla % 23,3 payla ABD'de bulunmaktadır. Bunu sırasıyla % 15,2 payla Rusya, % 13,9 pay Avustralya, %13,2 ile Çin takip etmektedir (URL-3, 2021).

Türkiye'de 1829 yılında Ereğli'de kömürün bulunması ile ilk taş kömürü madenciliği başlamıştır. 1848'de ilk üretim, havzanın Galata sarraflarına kiralanması ile gerçekleşmiştir. Bu sırada kömür üretimi ilkel yöntemlerle 40-50 bin ton civarında üretilmiştir. Ülkemizde 10,4 milyar ton rezerv ile en çok rastlanan linyit türü kömürdür (Ayhan, 2009, s. 7). Türkiye, dünya ölçeğine göre linyit rezerv ve üretim miktarı bakımından orta düzeyde, taşkömürü rezerv ve üretim miktarında alt düzeyde yer almaktadır. Ülkemizde yer alan linyit rezervlerinin % 46'sı Afşin-Elbistan'da bulunurken oldukça kıymetli olan taşkömürü rezervi ise Zonguldak ve yakınlarında bulunmaktadır (İnan vd., 2018, s. 21).

Zonguldak taşkömürü havzasında üretim çoğunlukla insan gücüne dayalı bir şekilde gerçekleşmekteydi. Fakat son yıllarda havzanın şartlarına uygun teçhizatların geliştirilmesi neticesinde başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Havza 1942 tarihinden günümüze yaklaşık tüvenan 392, satılabilir 236 milyon ton taşkömürü üretimiyle ülke kalkınmasındaki payı önemlidir. Havzada maksimum düzeyde tüvenan üretimi 1974 yılında 8,5 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Satılabilir üretim 1967 ve 1974 yıllarında beş milyon ton olarak gerçekleştirilmişse de ulaşılan üretim değeri korunamamıştır. 1982 Yılı itibari ile üretim dört milyon tondan az olmamıştır. Rödovans uygulaması 1991 yılında

başlamıştır. 2004 yılı itibari Türkiye Taşkömürü Kurumu (TTK) tarafından işletilmeyen rezervler, hukukunun TTK sorumluluğunda bulunması şartıyla özel firmalar tarafından işletilebilmesi uygulanmaya başlanmıştır (URL-3, 2021).

Taşkömürü üretimi 1980 yılı itibariyle sürekli düşme eğilimi göstermekte ve 2004 yılında ise 1,9 milyon ton miktarında gerilemiştir. Daha sonraki yıllarda hareketlilik gösteren taşkömürü üretimi 2009 yılında 2,9 milyon tona yükselmiştir. 2009 sonrasında sürekli düşüş göstererek 2018 yılında 1,1 milyon ton olarak gerçekleşmiştir (URL-4, 2021).

Ülkemizde 1980’li yıllarda düşük miktarda kömür ithalatı başlamış, 1990’lı yıllara gelindiğinde on milyon ton, 2000’li yıllarda yirmi milyon tonun üstüne çıktığı belirtilmektedir. 2018 yılı kömür ithalatı 38,3 milyon tona yükselmiştir. 2018 yılında en fazla kömür ithalatı 19,1 milyon ton ile Kolombiya’dan yapılmıştır. Rusya’dan ise 12,6 milyon ton kömür ithalatı gerçekleşmiştir. Rusya’dan sonra ABD 2,7 milyon ton, Avustralya 2 milyon ton ve 1,6 milyon ton ile Güney Afrika Cumhuriyeti takip etmiştir. 2018 yılı bahsedilen 5 ülkeden gerçekleşen kömür ithalatı toplam ithalatın %97’sini oluşturmaktadır (URL-4, 2021).

3.1.1.2. Petrol

Petrol, kelimesi Latince petra (taş), oleum (yağ) sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşarak dilimize Fransızcadan pétrole olarak yerleşmiştir. Petrol içinde karbon, hidrojen, az miktarda oksijen, kükürt ve nitrojen bulunmakta olup oldukça karmaşık bir bileşiktir (İnan vd., 2018, s. 14). Taşyağı anlamı taşıyan petrol koyu renkte olup yanıcı ve yapışkan özelliğe sahip sıvı niteliktedir. Petrolün pek çok sınıflandırılması bulunmaktadır. Sınıflandırılma yapılırken petrolün özgül ağırlığı, içerisindeki kükürt miktarı ve viskozitesi (akmaya karşı direnç) etkilemektedir. Viskozite ham petrolün üretilmesi ve işletilmesinde önemli unsurlar arasındadır. Akmaya karşı direnç anlamına gelen viskozite petrolün düşük viskoziteli olması üretimi, taşınması, işlenmesi daha kolay olduğundan bu tür petroler dünya ticaretinde tercih edilmektedir (Dukembayeva, 2018, s. 13).

Petrol ulaşımda, nakilde kullanımı ve kolay depolanabilmesinden dolayı farklı tipteki tüketicilere uygun yoğunlaştırılmış enerji formu olduğu için dünya enerji piyasasındaki ve küresel rekabetteki yeri önemlidir (Dukembayeva, 2011, s. 12).

Petrol, 1900'lü yıllarda üretilmeye başladığı günden günümüze dünya siyasetinin önemli konusu haline gelmiştir. Elektrik üretiminin yanı sıra konutlarda da kullanılan petrolden elde edilen enerji hayatın birçok alanında insanların yaşam standartlarını yükseltmede önemli rol oynamaktadır. Dolayısıyla bir devletin petrol kaynaklarının bulunması veya petrol nakil güzergâhına sahip olunması o devletin jeopolitiği açısından önem arz etmektedir. 21. Yüzyılda yenilenebilir enerji kaynakları ve alternatif kaynaklara rağmen petrol dünya siyasetindeki önemli yerini korumaya devam etmektedir. Bununla beraber dünya petrol rezervinin 50 yıllık ömrünün kaldığı belirtilmektedir (Bekar, 2020, s. 42).

Dünya genelinde petrol üretimi 1997 yılında günde yaklaşık 72,2 milyon varilken 2010 yılında günlük petrol üretimi yaklaşık 82,1 milyon varile ulaşmıştır. 2010 yılı petrol tüketimi ise günde yaklaşık 87,7 milyon varil olarak gerçekleşmiştir. Petrol üretimi ve tüketimi bölgelere ve ülkelere göre farklılık göstermektedir. Üretim açısından ön plana çıkan bölge Orta Doğu iken tüketim açısından Kuzey Amerika ön plandadır. Rezervleri bakımından en zengin bölge Orta Doğu bölgesi olduğundan petrol üretimi en fazla yapılan bölgedir. Orta Doğu havzası 25,2 milyon varil günlük üretim ile toplam üretimin %30,3'ünü karşılarken Rusya, Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Norveç ve İngiltere'nin de yer aldığı Avrupa-Avrasya bölgesi 16,7 milyon varil ile üretimin toplam %20,7'lik kısmını karşılamaktadır (Dukembayeva, 2011, s. 17).

2016 yılı dünyada kesinleşmiş petrol rezervi 1707 milyar varildir. Petrol rezervlerinin %47,7'sini 814 milyar varil ile Orta Doğu ülkeleri, %8,7'sini 328 milyar varil ile Güney ve Orta Amerika ülkeleri, %13,3'lük kısmını 228 milyar varil ile Kuzey Amerika ülkeleri sahip olmaktadır. 2016 yılı dünya petrol üretimi 96,9 milyon varile ulaşmış ve dünya enerji talebinin %33,3'ünü karşılamıştır (İnan vd., 2018, s. 15).

Türkiye'de petrolün durumuna bakılırsa üretim 1998 yılında 3.223.622 ton seviyesinden 2007 yılında 2.134.175 ton seviyesine düşmüştür. Petrol üretimi gerilerken ithal edilen petrol kısmen aynı kamıştır. 1998 yılında ithal edilen petrol 23.735.420 ton olmakta buna ödenen döviz 2,1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2007 yılında ithal edilen petrol miktarında büyük bir değişim yaşanmamakla birlikte petrole ödenen döviz yükselmiştir. Şöyle ki 2007 yılı 23.445.754 ton petrol ithal edilmesine karşın petrol fiyatlarının artmasıyla ödenen döviz 11,7 milyar dolara yükselmiştir (Ayhan, 2009, s. 10).

2011 yılında ham petrol üretimi 2,4 milyon ton, günlük ortalama üretim 45 bin varil olarak tespit edilmiştir. 2011 yılı ithal edilen petrol ise 18,1 milyar ton olup ödenen tutar

21 milyar doları aşmıştır. Kaynak ülkeler ise % 97 pay ile İran, Rusya, Suudi Arabistan, Kazakistan ve Irak'tır. Bu oranın düşürülmesi ve petrol ithalatının farklı kaynaklara yönelmemiz enerji politikalarımız açısından oldukça önemlidir (Koç ve Şenel, 2013, s. 35).

2021 enerji görünümü raporuna göre 2019 yılı Türkiye'nin ham petrol ithalatı 31 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. 2020 yılında ise ham petrol ithalatı 2019 yılına göre %5,5'lik azalma ile 29,4 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılı son altı ayından sonra İran'dan petrol ithal edilmemiştir. 2021 yılında Ocak-Ağustos döneminde bir önceki yıla kıyasla ithalat %13 oranında artmıştır. 2020 yılında toplam petrol ihracatı 2019 yılına göre %37,4 azalmış 9 milyon ton olmuştur. 2020 Ağustos ayı 485 bin ton miktarında gerçekleşen ihracat, 2021 yılı Ağustos ayında ise %61 oranında artmıştır ve ihracat 780 bin ton olarak gerçekleşmiştir (URL-5, 2021).

Dünyada üretilen petrol ve doğal gaz rezervinin ortalama %72'si ülkemize yakın coğrafyalarda bulunmaktadır. Türkiye'nin bulunmuş olduğu jeopolitik konumla dünyada kanıtlanmış petrol ve doğalgaz rezervinin 3/4'üne sahip ülkeler ile komşudur. Dolayısıyla Orta Doğu, Orta Asya ve Hazar bölgesi ülkeleriyle Avrupa'daki tüketici pazarlar arasında enerji koridoru olması açısından önemli birçok projelerde yer almaktadır. Yapılan araştırmalar sonucu dünyada 2030 yılında kadar birinci enerji talebinin artarak %40 oranına ulaşması beklenmektedir. Söz konusu talebin ülkemizin bulunduğu bölgenin kaynaklarından karşılanması ön görülmektedir (İnan vd., 2018, s. 16).

3.1.1.3. Doğal gaz

Bir petrol türevi olan doğal gaz, organik maddelerin yeryüzünün alt tabakalarında milyonlarca yıl devam eden doğal dönüşümü neticesinde basınç ve sıcaklığın etkisiyle oluşan enerji kaynağıdır. Doğal gaz çıkarıldığı gibi herhangi bir işleme tabi tutulmadan kullanılabilen fosil yakıtlardandır (Arı, 2007, s. 32). Doğal gazın yaklaşık %90-99 oranı metan, %1-3 oranı azot ve az miktarda da etan bazen karbondioksit, kükürt, hidrojen ve helyum gazından oluşmaktadır. Doğal gaz, havadan hafif, yanıcı, renksiz ve kokusuz bir gazdır (İnan vd., 2018, s. 17).

Doğal gazın büyük çoğunlukla depolanamadığından kısa sürede kullanılmalıdır. Dolayısıyla boru hatlarıyla tüketilen bölgelere bağlanılmalıdır. Boru hattının olmadığı

yerlerde doğal gaz sıvılaştırılarak taşınabilmekte ancak sıvılaştırılmış doğal gaz yüksek maliyettedir (Ayhan, 2009, s. 11).

Doğal gaz, yeraltında yalnız ya da petrol ile bulunabilmektedir. Çoğunlukla elektrik üretimi için kullanılan doğal gaz konutlarda, sanayi ve hizmet sektöründe kullanılmaktadır. Dünyada doğal gaz rezervleri bakımından zengin ülkeler: Rusya, İran, ABD, Katar ve Türkmenistan'dır (URL-6, 2021).

1970'li yıllarda petrol krizinin yaşanması sonrasında dünyada doğal gaz enerji aktörü olarak gün yüzüne çıkmıştır. Özellikle sanayi alanında ilerlemiş Avrupa ülkeleri doğal gazı kullanmayı tercih etmişlerdir. Doğal gaz başlarda yakıt olarak kullanılmışsa da 1980'li yıllarda farklı alanlarda kullanılmaya başlanmıştır. Bu duruma etki eden en önemli faktör ise petrol fiyatlarının artmış olması ve sadece petrole bağlı kalınmak istenmemesidir. Dolayısıyla doğal gazın hızla satılıp tüketilebilmesi, direkt kullanılması ve Çernobil faciası sonrasında Doğu Avrupa'da nükleer tesislerin durumu, nükleer enerji tehlikesine karşı çevrecilerin etkinlikleri sonucu doğal gaz kullanımı yaygınlaşmıştır (Ayhan, 2009, s. 12).

Dünyada ispatlanmış doğal gaz rezervleri içinde en fazla paya sahip ülke Rusya'dır. 2020 yılı güncellenen verilere göre dünyada ispatlanmış doğal gaz rezervi toplam 203,14 trilyon metreküptür. 2019 yılı en fazla doğal gaz rezervi bulunan ülkeler; 47,80 trilyon metreküp Rusya olurken Rusya'yı sırasıyla 33,80 trilyon metreküp ile İran, 23,86 trilyon metreküp ile Katar ve 13,44 trilyon metreküp ile ABD takip etmektedir (URL-7, 2021). 2019 yılı en fazla üretim ise ABD'de gerçekleşmiştir. ABD'yi sırayla Rusya, İran, Katar, Çin ve Kanada takip etmiştir (URL-6, 2021).

2010 yılı Türkiye'de üretilebilir doğal gaz rezervi ortalama 6,2 milyar metreküptür. Ancak ülkemizdeki doğal gaz rezervi dünyada üretilebilir doğal gaz rezervi 13 182 trilyon metreküp ile kıyaslandığında Türkiye'de bulunan rezerv miktarı oldukça küçük bir oranı oluşturmaktadır (Dukembayeva, 2011, s. 56).

Ülkemizde doğal gaz tüketimi 1987 yılı itibari ile sürekli artmıştır. 1987 yılında 500 milyon metreküp olan tüketim 2011 yılında 87.75 kat artmış ve 43.874 milyar metreküpe yükselmiştir. Aynı yıl 16 milyar dolar doğal gaz ithalatına ödenmiştir. Doğal gaz ithal edilen ülkeler %57.9 oranında Rusya, %18.7 oranla İran, %9.5 Cezayir ve %8.7 oranında ise Azerbaycan'dan temin edilmiştir. Yine 2011 yılında ürettiğimiz doğal 793.4 milyon metreküp ile günlük ortalama üretim 2.17 milyon metreküp olarak üretim tüketimi %2 oranında karşılamaktadır (Koç ve Şenel, 2013, s. 35).

2019 yılında Türkiye ortalama 45,3 milyar metreküp doğal gaz tüketmiş ve 485 milyon metreküp üretim yapılmıştır. Yaklaşık 3,36 milyar metreküp kalan üretilebilir rezervdir. Türkiye’de 2018 ve 2019 yıllarında doğal gaz arama çalışmaları sonucunda keşfedilen yeni alanlar neticesinde son iki yıl üretimde artış yaşanmış ve üretim önceki yıllara kıyasla 2018 yılında %20, 2019 yılında ortalama %11 artmıştır (URL-6, 2021).

3.1.1.4. Nükleer enerji

Atom çekirdeğinin parçalanmasıyla enerji açığı ortaya çıkmaktadır. Füzyon ve fisyon tepkimeleri sonucu ortaya çıkan enerjiye “nükleer enerji” denmektedir. Nükleer enerjiyi elektrik enerjisine dönüştüren sistem ise nükleer reaktördür. Fisyon sonucu açığa çıkmış olan nükleer enerji, nükleer yakıt ile diğer malzemeler içinde ısı enerjisine dönüşmektedir. Isı enerjisi ise kinetik enerjiye, kinetik enerji de jeneratör sisteminde elektrik enerjisine dönüştürülmektedir. Nükleer santralde bulunan yakıtlar 10-20 yıl santral bünyesinde saklanabilmektedir. 1.000 megawatt (mw) gücünde bir nükleer reaktör yılda ortalama kullanılmış 27 ton yakıt üretmektedir (Ayhan, 2009, s. 20).

Nükleer enerji üretilirken uranyum ve toryum kullanılan çekirdek kaynaklardır. 2011 yılında dünyada çıkartılabilir uranyum rezervi 5327.2 tondur. Uranyum rezervi açısından önde gelen ülkeler sırasıyla: 1661 bin ton ile Avustralya, 629 bin ton Kazakistan, 487.2 bin ton ile Rusya ve 468.7 bin ton ile Kanada’dır. 9129 ton uranyum rezervine sahip olan Türkiye’deki miktarı bu ülkelere kıyasla oldukça düşüktür. 2011 yılı dünyada 5385 bin ton çıkarılabilir toryum rezervi bulunmaktadır. Toryum rezervi bakımından zengin ülkeler arasında sırasıyla 846 bin ton Hindistan, 744 bin ton Türkiye, 606 bin ton Brezilya, 521 bin ton Avustralya ve 434 bin ton ile ABD yer almaktadır (Koç ve Şenel, 2013, s. 36).

Dünyada ilk nükleer santral İngiltere’de 1956 yılında ticari amaçlı elektrik enerjisi üretmek için faaliyete geçen Calder Hall-1 santralidir. 1970’li yıllarda ortaya çıkan petrol krizi sonucu nükleer enerjiye talep artmıştır. 1980’li yıllarda nükleer enerji üretimi sonucu nükleer atıkların çevre sorunlarına yol açmasından dolayı ABD ve Avrupa ülkelerinde nükleer karşıtı gelişmeler yaşanmıştır. Ukrayna’nın Çernobil şehrinde 1986 yılında yaşanan nükleer enerji santrali kazası sonucu nükleer enerji karşıtı hareketler artmıştır. Bütün yaşananlara rağmen günümüzde nükleer enerjiden yararlanma oranı artmaktadır. Özellikle Petrol yakıtı konusunda dışa bağımlılıktan kurtulmak amacıyla elektrik

retiminde nükleer enerjiden faydalanmak stratejik bir alternatif olarak tercih edilmektedir (Dukembayeva, 2011, s. 35).

2020 Yılını temmuz ayı itibariyle dünyada 31 ülkede işletmede olan 440 nükleer reaktör, 19 ülkede inşaat halinde olan 54 adet nükleer reaktör bulunmaktadır. Nükleer santrallerde elde edilen elektrik dünya elektrik arzının ortalama %10'unu karşılamaktadır. lkeler açısından baktığımızda elektrik ihtiyaçlarını nükleer enerjiden karşılama oranları Fransa'da %71, Ukrayna %54, İsveç %34, Belçika % 48, Avrupa Birliği %28, Güney Kore %26, ABD'de ise %20'dir (URL-8, 2022).

İnşa halinde bulunan nükleer reaktörlerin bulunduğu ülkeler Çin'de 11, Hindistan'da 7, Rusya'da 4, Birleşik Arap Emirlikleri'nde 4, Güney Kore'de 4, ABD'de 2 ve Fransa'da 1 santral bulunmaktadır (URL-8, 2022).

Türkiye'de 1980'li yıllarda gerçekleşen iktisadi gelişmeler neticesinde üretim ve tüketim büyük oranda artmıştır. Fakat enerji tüketimi artarken üretim aynı düzeyde artmamıtır. Bu durum gelecek açısından kaygı oluşturmakta ve yeterli enerji temini konusunda güçlük çekileceği düşünülmektedir. Türkiye enerji ihtiyacının %72'sini ithal etmekte ve petrol, doğal gaz kaynakları konusunda dışa bağımlı bulunmaktadır. Yenilenebilir enerji kaynakları ise kullanılmasına rağmen ihtiyacı karılayamamaktadır. Dolayısıyla nükleer enerjiden faydalanmak kaçınılmaz olmuştur (Dukembayeva, 2011, s. 74).

12 Mayıs 2010 tarihinde Türkiye ve Rusya arasında imzalanan antlaşmaya göre Mersin-Akkuyu'da bir nükleer g santralinin tesisine ilişkin işbirliğine karar verilmiştir. 2010 yılının Aralık ayında proje irketi kurularak çalışmalara balanmıtır. 1 Aralık 2014 tarihinde evre ve ehircilik Bakanlığı, evresel Etki Değerlendirmesi (ED) ile alınan olumlu karar neticesinde 15 Haziran 2017 tarihinde Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (EPDK) tarafından elektrik üretim lisansı alınmıştır. 2017 yılı Ekim ayında sınırlı çalışma izni sonucu bölgede nükleer gvelikle ilgili olmayan yapıların inşaat faaliyetleri balamıtır. İlk nite için verilen inşaat lisans sonucu 2 Nisan 2018 tarihinde ilk ünitenin reaktör binası inşasına balanmıtır. 26 Ekim 2019 tarihinde nükleer güvenlik için oldukça önemli olan kor tutucunun montajı tamamlanmıştır. 2020 yılının haziran ayında birinci ünite reaktör binasının i koruma yapısının ikinci katının montajı bitmiştir. Akkuyu santralinin ilk ünitesinin 2023 yılında devreye alınması hedeflenmektedir. İkinci nite ise çalışmalar 2018 yılının Kasım ayında sınırlı çalışma izni alınmış ve 2019 Aralık ayında inşaat lisans verilmiştir. 2020 Nisan ayında ikinci ünitenin temeli atılmıştır. Proje irketi

üçüncü ünite için 2019 yılında ve dördüncü ünite için 2020 yılında inşaat lisansı başvurusunda bulunmuştur (URL-8, 2022).

Türkiye'nin ikinci nükleer santrali ise Japonya ortaklığı ile 3 Mayıs 2013 tarihinde imzalanan antlaşmayla kurulacak olan Sinop Nükleer Santralidir. Ancak bu konuda çalışmalar devam etmektedir (URL-8, 2022).

3.1.2. Yenilenebilir enerji kaynakları

Yenilenebilir enerji kaynakları, kullanıldıklarında doğada tükenmeyen, belirli bir sürede kendini yenileyebilen enerji kaynaklarıdır. Bu enerji kaynaklarının büyük bir kısmı güneşten gelen enerjinin form değiştirmesiyle oluşmaktadır (Üçgül ve Elibüyük, 2017, s.28).

Son yıllarda dünyada enerjiye ulaşmak amacıyla kullanılan fosil yakıtların tükenmesi ve çevre sorunlarına yol açması nedeniyle alternatif enerji kaynakları arama çalışmaları artmıştır. Yenilenebilir enerji kaynaklarıyla ülkelerin amaçları enerji ihtiyaçlarını yerli kaynakları kullanarak karşılayıp fosil enerji kaynaklar konusunda dışa bağımlılıklarını azaltmak, kaynak çeşitliliği sağlayarak enerji kullanımında devamlılık sağlamak ve tüketilen enerji sonrası çevreye verilen zararı minimum düzeye indirmek açısından önemlidir. Bugün dünyada yaygın olarak kullanılan enerjinin %20'ye yakını yenilenebilir enerji kaynakları karşılamaktadır (Kaya vd., 2018, s. 224). Yaygın bir şekilde kullanılan yenilenebilir enerji kaynakları: hidrolik, jeotermal, güneş, rüzgar ve biyokütle enerjileridir (Çolak dv., 2008, s. 39).

Yenilenebilir enerji kaynakları yönüyle Türkiye çeşitlilik ve potansiyel açısından oldukça zengindir. Ülkemiz özellikle jeotermal enerjide dünya potansiyelinin %8'ine sahiptir. Bunun yanında Türkiye'nin bulunduğu coğrafi konumun avantajlarından dolayı iyi bir güneş enerjisi potansiyeline ve yer şekillerinden dolayı zengin hidrolik enerji potansiyeline bunun yanında önemli rüzgâr enerji potansiyeline sahiptir (Koç ve Kaya, 2015, s. 40).

3.1.2.1. Hidrolik enerji

Engebeli arazi ve su potansiyelinin bulunduğu alanlarda barajlar kurularak suyu biriktirmek böylece biriktirilen suyun akış hızı ile meydana gelen enerjinin elektrik

enerjisine dönüştürülmesi sağlayarak hidrolik enerji elde edilmektedir. Dünyada en yaygın olan yenilenebilir enerji çeşididir. Nedeni ise kurulum maliyetinin uygunluğu, verimin yüksek ve çevre dostu olmasıdır (Koç vd., 2018, s. 100).

Hidroelektrik santrali yeryüzü şekilleri açısından debisinin kuvvetli olabileceği yükseltiyeye sahip arazilerde kurulmaktadır. Kurulan santrallerde elektrik üretiminin yanında balıkçılık faaliyetleri, ulaşım kolaylığı ve sulama konularında da yararlanılmaktadır. Dünyada kurulan ilk hidroelektrik santrali Nikola Tesla tarafından Niagara Şelale'sinde yapılmıştır (Bekar, 2020, s. 44).

Dünyada hidroelektrik enerji kaynağının ağırlıklı olarak bulunduğu kıtalar sırasıyla Amerika, Avrupa ve Asya'dır. Dünyada ekonomik ve güvenilir olduğu bilenen hidroelektrik potansiyeli ortalama 10 000 Terawatt saat (TWh)/yıl olmakta beraber 228 gigawatt (GW) ise yapımı planlanan hidrolik kapasitedir. Günümüzde dünyada yer alan 40 000 âdetten fazla baraj bulunmakta olup bu barajların %20'sine yakını hidroelektrik enerji üretiminde kullanılmaktadır. Hidroelektrik enerjisi üreten 9 000 baraj farklı kıtalarda yer almaktadır. Bu barajlar Çin'de %46'sı, gelişmiş ülkelerde %30'u, Hindistan'da %9'u geriye kalan %14'ü ise farklı ülkelerde kurulmuştur. Dünyada 65 ülke elektrik ihtiyacının %50'sini, 32 ülke %80'ini ve 13 ülke bütün ihtiyaçlarını hidroelektrik ile karşılamak amacıyla bu kaynakların kullanımına öncelik vermektedir (Dukembayeva, 2011, s. 41).

Ülkemizde su kaynakları daha çok tarım alanlarını sulamada kullanılırken 1902 yılında akarsuların potansiyeli kullanılarak elektrik enerjisi üretimi gerçekleştirmeye başlanmıştır. İlk hidroelektrik santrali Tarsus'da 2 kilowatt (kW) enerji üretip birkaç evin enerji ihtiyacını karşılayabilmiştir. İkinci santral ise 1914 yılında İstanbul Silahtar Ağa'da kurulup elektrik enerjisi üretimine başlamıştır (Dinçer vd., 2017, s. 556).

Ülkemizde kurulan hidroelektrik santralleri enerji üretmenin yanında sulama amaçlı da kullanılmasına önem verilmiştir. Bu amaçla 27 Ekim 1989 yılında Bakanlar Kurulu kararı ile kurulmuş olan Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ülkemizde kurulmuş olan en büyük projeler arasındadır. Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde inşa edilen hidroelektrik santral sayısı 19 adettir. Bu hidroelektrik santralle 27 milyar kWh elektrik enerjisi üretimi ön görülmektedir. Ülkemizde yükseltinin fazla olması ve akarsu kaynaklarının fazlaca bulunmasında dolayı hidroelektrik santral sayısı 591'e ulaşmakla beraber her geçen yıl sayısı artmıştır (Dinçer vd., 2017, s. 557).

T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığınca ülkemizde yenilenebilir enerji potansiyelleri arasında en önemlisi hidrolik kaynaklardır. Teorik olarak hidroelektrik enerji

potansiyeli 433 milyar kilowatt saat (kWh) olup teknik anlamda değerlendirilebilir potansiyel ise 216 milyar kWh ve ekonomik olarak hidroelektrik potansiyeli 160 milyar kWh/yıl 'dır. 2018 yılında hidroelektrik enerjiden 59.9 milyar kWh elektrik üretilmiş ve 2019 Ağustos sonu itibari elektrik üretimi 68.452 gigawatt saat (GWh) değerindedir. 2018 yılı sonunda işletmede var olan 28.291 MW'lık kurulu güce sahip 653 adet hidroelektrik santral Türkiye'de toplamda yer alan kurulu gücün %31.9'una denk gelmektedir. 2019 yılının Ağustos sonu sonrasında hidroelektrik kurulu gücü 28.437 MW değerindedir (URL-9, 2022).

3.1.2.2. Jeotermal enerji

Jeotermal enerji, daha çok sıcaklığa bağlı elektrik üretiminin yanı sıra çoğunlukla ısıtmacılık, tedavi amaçlı, endüstriyel faaliyetler, kültür balıkçılığı ve termal turizm alanlarında kullanılabilmektedir (Çolak vd., 2008, s. 41).

Jeotermal enerji kaynağı, yerkürenin doğal ısısında var olup yer kabuğu derinliklerinde biriken basınç altında bulunan sıcak akışkan ve kuru kayaların içerdiği termal enerjidir. Uluslararası Enerji Ajansı'nın (IEA) yapmış olduğu tahmine göre 2050 yılına kadar toplam elektrik üretiminin ortalama %3.5'ini jeotermal enerjiden elde edilmesi yönündedir. Bu bilgi dikkate alındığında eldeki avantajlara rağmen jeotermal enerji alanına yeteri kadar yatırım yapılmadığı görülmektedir. Dünya genelinde ABD jeotermal enerji kurulu gücü yönünde ilk sırada yer almaktadır. ABD'yi sırasıyla takip eden ülkeler Filipinler, Endonezya ve Meksika'dır (Kaya vd., 2018, s. 230).

Dünyada son on yılda jeotermal üretim kapasitesi ekonomik büyüme oranı ile birlikte araştırıldığında yılda ortalama %3 ile %4 arası artış göstermektedir. Son bir yılda kapasitesi artan ülkeler sırasıyla; Endonezya (+275 MW), Türkiye (+243 MW), İzlanda (+45MW), Meksika (+25 MW) oranında artmıştır (Koç vd., 2018, s. 102).

Jeotermal enerji 1900'lerde ekonomik anlamda ilk defa İtalya'da geliştirilmiştir. Türkiye'de ise Aydın, Denizli, Çanakkale ve Manisa illerinde jeotermal enerji potansiyeli yüksektir (Bekar, 2020, s. 44).

Türkiye jeolojik yapısı gereği tektonik kuşakta yer alıp jeotermal kaynakları bakımından zengindir. Ülkemizin geneline olan yaklaşık 1.000 adet farklı sıcaklıklarda jeotermal kaynaklar bulunmaktadır. Bölgeler bazında baktığımızda jeotermal potansiyeli oluşturan alanların %78'i Batı Anadolu, %9'u İç Anadolu, %7'si Marmara Bölgesi, %5'i

Doğu Anadolu ve %1'i diğer bölgelerde bulunmaktadır. 1975 yılında jeotermal enerji alanında ilk elektrik üretimi 0,5 MW güç ile Kızıldere Santrali'nde Denizli'de başlanmıştır (URL-10, 2022).

2017 yılı sonu itibari ile ülkemizde faaliyette olan 40 adet jeotermal enerji santrali bulunmakta olup bu santraller 1,1 GW toplam kurulu gücü bulunmaktadır. Yine aynı yıl jeotermal enerjiden elde edilen elektrik üretimi 5.970 GWh'dir. Türkiye'nin 2023 yılı jeotermal kurulu güç ve üretim hedefi 1 GW olarak açıklanmıştır (Koç vd., 2018, s.102).

3.1.2.3. Güneş enerjisi

Güneş, ısı ve ışığın yeryüzünde yayılarak hidrojenin helyuma dönüşmesi sonucu termonükleer enerji oluşmasını sağlayan kırmızı bir gök cisimidir. Güneş enerjisi ise güneşin çekirdeğinde bulunan hidrojen gazının helyuma dönüşmesini sağlayan füzyon reaksiyonu sonucu açığa çıkan oldukça güçlü bir enerjidir (İnan vd., 2018, s. 23). Güneş ışınları sayesinde dünyaya yayılan enerjiden faydalanmak amacıyla güneş santralleri, pilleri (fotovoltaik piller) ve kolektörleri benzeri teknolojiler geliştirilmiştir. Bu teknolojik gelişmeler sayesinde güneş enerjisi ısı enerjisi olarak doğrudan, elektrik enerjisine dönüştürülerek dolaylı olarak kullanılabilir (Koç ve Kaya, 2015, s. 41).

Dünya genelinde güneş enerjisinde yararlanarak enerji üretimi alanında çalışmalar 1970'li yıllar sonrası ivme kazanmıştır. Güneş enerji sistemleri geliştirilerek teknolojinin ilerlemesi ve maliyetin düşmesi ile çevresel açıdan güneş enerjisi de temiz bir enerji kaynağı olarak kabul görmüştür (İnan vd., 2018, s. 23).

Güneş enerjisi, konut ısıtmalarında, sıcak su kullanımında, elektrik üretiminde, termal sistemlerde ve güneş pillerinde yararlanılmaktadır. Güneş enerji ile elektrik üretimi uydularda, saatlerde, hesap makineleri, sokak lambaları ve trafik sinyalizasyonu uygulama alanlarında tercih edilmektedir (Çolak vd., 2008, s. 40).

Günümüzde farklı ülkelerde büyük ölçekli güneş enerjisi santralleri kurulmuştur. Kurulan bu santraller arasında kurulu gücü en yüksek olanlar başta Hindistan olmakla birlikte Çin, ABD, İspanya ve Almanya'da kurulmuştur. 856,81 MW gücü ile Hindistan'ın Gujarat eyaletinde bulunan kurulu gücü en yüksek olan güneş enerji santralidir. Bu santralde 3427240 adet güneş paneli bulunmakta olup güneş üretim teknolojisi olarak fotovoltaik güneş teknolojisi üzerine kuruludur (İnan vd., 2018, s. 24).

Coğrafi konum açısından değerlendirildiğinde Türkiye güneş enerjisinden faydalanma konusunda önemli bir potansiyele sahiptir. Ülkemizde güneşlenme süresi yıl boyu farklılık göstermiş olsa da genel anlamda yılda ortalama güneşlenme süresi 2.738 saattir. Ülkemizde 2017 yılında kullanılan güneş kolektörleri ortalama 823.000 ton eşdeğer petrol (TEP) ısı enerjisi üretilmekte olup 20.000.000 metrekairelik güneş kolektör sahasına ulaşmıştır. Aynı yıl üretilmiş olan ısı enerjisi 528.000 TEP konutlarda, 283.000 TEP endüstriyel alanlarda tüketilmiştir (Koç vd., 2018, s. 105).

2017 yılında lisanslı bulunan ve lisansı bulunmayan elektrik üretim santralleri toplamında güneş enerjili sistemde 3.616 olarak toplam santral sayısı hesaplanmıştır. Bu santrallerin işletmede toplam kurulu gücü 3.421 MW'a ulaştığı belirtilmektedir. Türkiye, son yıllarda güneş enerjisi kurulu güç açısından değerlendirildiğinde 2015 yılı 249 MW, 2016 yılı 832,5 ve 2017 yılı 3.421 MW'a ulaşarak gelişmiştir (Koç vd., 2018, s. 105).

3.1.2.4. Rüzgâr enerjisi

Güneş radyasyonu yeryüzünü aynı derecede ısıtmaması, havadaki sıcaklığın, nemin ve basıncın farklı olmasına bağlı olarak oluşan basınç farkları hava hareketlerini oluşturmaktadır. Böylece yüksek basınçtan alçak basınca oluşan hava hareketi rüzgâra neden olmaktadır. Rüzgâr türbinleri sayesinde rüzgâr enerjisi kullanılarak elektrik üretimi elde edilmektedir (Koç ve Şenel, 2013, s. 40).

Rüzgâr enerjisine olan ilginin İkinci Dünya Savaşı sonrasında petrol fiyatlarındaki düşüşe bağlı olarak azaldığı görülse de 1970'li yıllarda petrol fiyatlarının artması ile ilgi artmıştır. Artan ilgi ve beraberindeki teknolojik gelişmeler rüzgâr enerjisi kullanımının yaygınlaşmasına neden olmuştur (Orun, 2021, s. 6).

Dünyada rüzgâr enerji kapasitesi yönüyle ilk sırada Çin yer almakta olup sırasıyla onu ABD, Almanya, Hindistan, İspanya ve Birleşik Krallık takip etmektedir (Kaya vd., 2018, s. 229). Çin 2017 yılı rüzgâr enerjisi kapasitesi bakımından 188 GW kurulu gücü ile liderliği üstlenmiştir. Dolayısıyla Çin 175 GWh rüzgâr enerjisi elektrik üretimi hesaplanarak elektrik enerji ihtiyacını karşılama oranı %35'tir. ABD ise 89GW rüzgâr enerjisi kurulu gücü ile ikinciliği üstlenmiştir (Koç vd., 2018, s. 107).

1986 Yılında Türkiye'de İzmir'in Çeşme ilçesinde kurulan Altın Yunus Tesislerinde rüzgâr türbinleriyle ilk defa rüzgâr enerjisinden elektrik üretimi

gerçekleştirilmiştir. 1998 yılında ise yap-işlet-devret modeli ile ilk yapılan santraller Alaçatı'da kurulmuştur (Süslü, 2021, s. 16).

Son yıllarda Türkiye'de rüzgâr enerjisi santrallerinin (RES) sayısı artmakta olup buna bağlı olarak rüzgâr enerjisinin elektrik üretimindeki payının da arttığı görülmektedir. Ülkemizde coğrafi bölgeler bazında incelendiğinde işletmedeki RES'leri en çok Ege Bölgesinde kurulduğu ve bu bölgedeki santrallerden daha fazla elektrik enerjisi elde edildiği görülmektedir. İllerde dikkate alındığında ise rüzgâr enerjisi ve enerji üretimi en fazla İzmir ilinde olduğu görülmektedir (İnan vd., 2018, s. 28).

2017 Yılı itibariyle Türkiye'de rüzgâr enerjisi kurulu gücü 6.872,10 MW olup elde edilen elektrik enerji miktarı 17.909,3 GWh'dir. Aynı yıl 26 adet rüzgâr enerji santrali inşa aşamasında olup 552 MW kurulu gücü bulunmaktadır. 2023 yılı için hedeflenen rüzgâr enerjisi kurulu gücü 20.000 MW'tır (Koç vd., 2018, s. 107).

Türkiye'de 2021 yılı için rüzgâr enerjisi sektörü 2 bin 500 MW ilave kapasite amaçlanmakta ve yılsonu itibari devreye giren rüzgâr enerjisi kurulu gücü 1200 MW düzeyinde olacağı tahmin edilmektedir (Süslü, 2021, s. 16).

3.1.2.5. Biyokütle enerji

Biyokütle enerjisi insanlar tarafından yemek pişirme ve ısınma amaçlı ilk kez odun ateşi yaktıkları andan itibaren kullanılmıştır. Biyokütle enerji, sanayi devrimi öncesinde kömür kullanımının yaygınlaşmadığı dönemlerde tüm insanlığın en çok kullandığı yenilenebilir enerji kaynaklarından. Günümüzde elektrik jeneratörlerinde ve makinelerde yakıt olarak biyokütle enerjisi kullanılmaktadır (Süslü, 2021, s. 22).

Biyokütle yaşayan ya da yakın dönemde yaşamış canlılardan oluşan fosilleşmemiş bütün biyolojik atıklara verilen addır (İnan vd., 2018, s. 35). Bir enerji kaynağı olan biyokütle enerji, bünyesinde karbonhidrat bileşiklerinin yer aldığı bitkisel ve hayvansal kökenli maddelerden elde edilmektedir. Bu enerji kaynağı kullanılarak biyodizel, biyoetanol ve biyogaz gibi yakıt çeşitleri elde edilmektedir. Biyoenerji özellikle biyoetanol ve biyodizel ulaşım yakıtlarına alternatif kaynak, elektrik üretiminde, konut ısıtılmasında kullanılmaktadır. Biyokütle enerjisi sanayi, ulaşım ve endüstri sektörleri gibi birçok alanda kullanılmaktadır (Koç vd., 2018, s. 102). Biyokütle enerjisi, rüzgâr ve güneş enerjisinden farklı olarak sürekli enerji sağlamak ve kolay depolanabildiğinden diğer yenilenebilir

enerji kaynaklarına göre daha avantajlıdır. Ayrıca biyokütle yerli bir kaynak olup yerel üretim ve istihdamı artırmaktadır (İnan vd., 2018, s. 37).

Yeryüzünde tüketilen enerjinin %14'ünü biyokütle enerjisi oluşturmakta olup bu oranın %4'ü hidrojenle işlem görmüş bitkisel yağalar, %22'si ise biyodizel ve %74'ü etanol yakıtlar oluşturmaktadır (Kaya vd., 2018, s. 231).

Dünyada biyoenerjinin kullanımı her geçen gün artmaktadır. 2017 yılı elektrik sektöründe %11 artarak biyokütle üretimi sayesinde ciddi bir gelişme göstermiştir. Aynı yıl biyoelektrik üretiminde en büyük biyoelektrik üreticisi Çin olmuştur. 2017 yılında ulaştırma amaçlı biyoyakıt üretimi 2,5 artmıştır. Etanol ve biyodizel üretim alanında dünyanın önde gelen ülkeleri ABD ve Brezilya'dır (İnan vd., 2018, s. 38).

Türkiye sahip olduğu organik atık hacmi ile biyokütle enerjisi alanında önemli bir potansiyele sahiptir. Türkiye'de biyokütle atık potansiyeli ortalama 8,6 milyon TEP ve bunun yanında üretilabilir biyogaz miktarının 1,5-2 milyon TEP olduğu tahmin edilmektedir (Bekar, 2020, s. 49). Böylece biyokütle enerji üretimi ile doğru yatırımların yapılması durumunda Türkiye'nin enerjide dışa bağımlılığı azaltmakta önemli bir yere sahiptir.

3.2. Enerji Havzaları

3.2.1. Hazar enerji havzası

Hazar Havzası bulunduğu jeopolitik ve jeostratejik konum, sahip olduğu doğal kaynakları ve zengin yer altı zenginlikleri bakımından büyük önem taşımakla birlikte her zaman dikkat çeken bir bölge olmuştur.

Hazar Havzası: Azerbaycan, İran, Rusya, Kazakistan ve Türkmenistan ile çevrilen bölge olarak tanımlanmaktadır. Hazar'a doğrudan kıyısı olmamakla birlikte bu bölgedeki petrolün pazarlanması sırasında etkilenen devletler Ermenistan, Özbekistan ve Gürcistan'da bölgeye dâhil edilmektedir. Türkiye ise komşu ülkelerden olup gerek Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) üyesi olması gerekse bölgedeki devletlerle sahip olduğu karşılıklı kültürel ve tarihi geçmişe bağlı olarak rekabet ortamı içinde yerini almıştır. ABD ise terörle mücadele kapsamında Afganistan topraklarına girmesi bölgede komşu ülkelerle birlikte rekabet ortamında yer edinmesine neden olmuştur (Kocaman, 2018, s. 156).

Hazar Denizi ortalama 371.000 km kare alana sahip olup, nehir ve kanallar dışında denizler ve okyanuslar ile doğal bağlantısı olmayan kapalı bir tuzlu su havzasıdır. Don ve Volga nehirleri kolları aracılığıyla Baltık Denizi ve Karadeniz'e bağlanmaktadır. Hazar Denizi kıyı şeridi kuzey-güney doğrultuda ortalama 1.200 kilometre, doğu-batı yönünde ise 210 ile 490 kilometre uzunluğunda değişkenlik göstermektedir (Çolakoğlu, 1998, s. 107). Hem eski ticaret yolları üzerinde bulunması hem de Bakü'nün çevresinde bulunan petrol kuyuları sayesinde sürekli dikkatleri çeken bir bölge olan Hazar, tarihte Acem, Bab el-Ebvab, Caspium, Deylem, Cil, Cüryan, Taberistan ve Bakü denizi şeklinde farklı adlarla anılmıştır (Çalışkan, 2020, s. 1).

Hazar Denizi doğal kaynakları yönünden oldukça zengin olup balıkçılık önemli gelir kaynakları arasındadır. Ancak Hazar Denizi ön plana çıkaran asıl unsur mevcut doğalgaz ve petrol rezervleridir. Hazar Denizi'nin ilerleyen yıllarda Asya ve Avrupa'nın en önemli doğalgaz ve petrol kaynakları arasında yer alacağı belirtilmektedir (Kahraman ve Merdan, 2020, s. 438).

Hazar bölgesinde kanıtlanmış petrol rezervi, dünyada toplam kaynakların ortalama %3'ünü oluşturmakta ve yine aynı bölgenin dünya doğalgaz rezervinin %7'sine sahip olduğu belirtilmektedir. Bu durum yaşanılması olası bir savaş veya herhangi bir kargaşa nedeniyle Ortadoğu bölgesinden elde edilen enerji arzının kesintiye uğraması durumunda Hazar bölgesi ortaya çıkan enerji açığını kapatabilecek kapasitededir. Hazar Havzası'nda kanıtlanmış muhtemel petrol rezervleri 48 milyar varil, doğal gaz ise 292 milyar metreküp olarak belirtilmektedir. Hazar Bölgesi tahmin edilen petrol ve doğalgaz rezervleriyle Avrupa'nın ilerisinde yer almaktadır (Yolcu, 2014, s. 14).

1991 yılına değin Hazar Denizine kıyıdaş devletler Çarlık Rusya/Sovyetler Birliği ve İran iken Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Rusya ve İran ile kıyıdaş devlet sayısı beşe yükselmiştir (Abdullayev, 1999, s. 257).

Bağımsız olan devletler kendi ekonomilerini oluşturmak, kaynaklarını geliştirmek ve kendi kararlarını alabilmek amacıyla Hazar Denizi'nin ulusal sektörlere bölünmesinin gerekli olduğunu savunmuşlardır. Rusya Federasyonu (RF), Orta Asya ve Kafkasya bölgesinde nüfusunu devam ettirmek, Batılı devletlerin bölgede siyasi ve ekonomik nüfusunu engellemek ve Hazar Denizi doğal kaynakları üzerinde söz sahibi olmak amacıyla "ortak egemenlik" fikrini savunmuştur. Hazar Denizi hukuki statüsü konusunda İran'da RF ile aynı görüşte olmuştur (Kahraman ve Merdan, 2020, s. 442).

Hazar Denizi'nin hukuki statüsü ile ilgili tartışma konusu, havzasının göl mü, deniz mi olduğunu yönündedir. Hazar Denizi dünyanın en büyük gölü olarak literatüre geçmekte fakat günlük kullanımda deniz olarak ifade edilmektedir. 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS) teknik olarak kapalı/iç deniz olarak belirtilen Hazar'ın coğrafi olarak hangi statüde olduğu tartışma konusunu oluşturmaktadır (Doyuran, 2005, s. 23). Hazar Denizi'nin coğrafi olarak hangi statüde olduğunun belirlenmesi hukuki rejiminde farklı sonuçlar doğuracaktır. Deniz olarak kabul edilmesi durumunda, deniz alanlarının hukuki statüsünü belirleyen uluslararası sözleşme maddeleri geçerli olacakken göl olarak kabul edilmesi durumunda, kıyıdaş devletler deniz alanını ve kaynakları çok taraflı antlaşmalarla uygun buldukları şekilde paylaşacaklardır. RF ve İran Hazar Denizi'ni "göl" olduğu yönünde iddiaları diğer devletler desteklememektedir. Kıyıdaş devletler arasında yaşanan fikir ayrılığı hangi devletin deniz yatağının ne şekilde sınırlandırılacağı yönündedir. Kıyıdaş devletler bu karmaşıklığın çözümü için Hazar Denizi'nde uygun bir hukuki rejim kurmanın ve ihtilafları çözmek amaçlı çok taraflı bir sözleşmenin gerekliliği konusunda mutabık kalmışlardır. Böylece 12 Ağustos 2018 tarihinde Hazar Denizi Sözleşmesini kabul etmişlerdir (Kahraman ve Merdan, 2020, s. 437).

12 Ağustos 2018 tarihinde Kazakistan'ın Aktau şehrinde gerçekleştirilen zirvede Hazar'a kıyısı olan devletler bir araya gelerek Hazar'ın statüsü hakkında mutabık olmuşlardır. Anlaşma neticesinde, Hazar Denizi'ne kıyısı bulunan her devletin karasularında sahip olacağı genişlik 15 deniz milidir. Fakat balıkçılı sektörü için belirlenen sınırdan itibaren 10 mil daha uzatılacaktır. Yapılan sınırlama dışında kalan deniz alanları kıyıdaş devletlerin ortak kullanımına bırakılacaktır. Hazar'a özel statü verilerek 1982 BMDHS dışında tutularak suyun derinliği göl prensibine göre belirlenecektir. Hazar Deniz tabanı egemenlik hakları çerçevesinde yan yana ve karşı karşıya olan devletler arasında daha sonra belirlenecektir. Böylece uzun yıllar yaşanan statü sorunu ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır (Kocaman, 2018, s. 156).

En büyük ve verimli doğalgaz ve petrol yatakları, Hazar Denizi'nin güney kısmında özellikle Azerbaycan'a ait Apşeron yarımadası ile Türkmenistan'ın Per-Balkhan bölgesi arasında 200.000 kilometrelik alanda dar bir şerit üzerinde bulunmaktadır. İran ise kıyı devletlere kıyasla en büyük petrol rezervine sahip devlettir. Ancak İran da RF gibi Hazar Denizi kıyısında bulunan petrol yataklarını işletilmesi konusunda acele etmemiştir. Çünkü bahsedilen bölgede bulunan petrol yatakları Hazar Denizi'nin derin kısmında

bulunmasından dolayı İran'ın bölgede petrol çıkarma işleminin gecikmesine neden olmuştur (Kahraman ve Merdan, 2020, s. 438).

Amerikalı uzmanlar uydular aracılığıyla ulaştıkları verilere şu şekildedir; Kazakistan ve Azerbaycan kıyılarında Hazar'ın altında özellikle Kazakistan'ın Tengiz bölgesi ve Azerbaycan'ın kıyı kesiminde 200 milyar varil petrol rezervinin bulunduğu belirtilmektedir. Hazar Havzası'nın tahmini petrol miktarı, Irak'ta belirlenen petrol rezervinden 100 milyar varil daha fazladır. 261 milyar varil petrol rezervi ile Suudi Arabistan dünyada bilinen en büyük petrol yatağının üçte ikisi civarındadır (Bilgici, 2005, s. 7).

Türkiye 1994 yılında imzalanan "Asrın Anlaşması" ile Türkmenistan'ın doğalgazı, Azerbaycan ve Kazakistan'ın petrol kaynaklarının pazarlanmasında ve geliştirilmesinde pay sahibi olmak istemektedir. Böylece Türkiye, kaynakların dünya pazarlarına açılması ve kendi ülkesinin artan enerji ihtiyacının karşılanması amacıyla boru hatları projesi ile Batılı müttefiklerin ve bölge devletlerinin stratejik önemini artıracak şekilde faydalanmayı amaçlanmaktadır (Kodaman, 2005, s. 259).

Türkiye enerji ihtiyacının büyük bir bölümünü ithal etmesi ve bölge kaynaklarına yakın olmasından dolayı Hazar havzası açısından önemli bir siyasi ve kültürel güce sahiptir. Türkiye, Hazar Havzası'nda bulunan enerji kaynakların uluslararası pazarlara açılması konusunda son zamanlarda rol almıştır. Bu açıdan Türkiye için bölgenin önemi gün geçtikçe artmaktadır.

Hazar Havzası Türkiye-Amerika ilişkilerinde işbirliği sahasını oluştururken, Rusya ile ilişkilerinde ise enerji nakil hatları konusu rekabetin en üst seviyeye çıktığı alanlardan olmuştur. Türkiye bölgede bulunan devletler ile askeri işbirliğini geliştirmeye gayretindeyken, Kafkas İstikrar Paketi tarzı girişimlere öncülük etmekte ve NATO üyesi olmasından dolayı Barış İçin Ortaklık projesi bölge ülkeleriyle ilişkilerin gelişmesi ve bölgede etkin bir aktör olmasına katkı sağlamaktadır (Yolcu, 2014, s. 2).

3.2.2. Ortadoğu enerji havzası

Orta Doğu ile ilgili bugüne kadar birçok farklı tanımlamalar mevcuttur. Ancak yaygın olarak Orta Doğu: batıda Mısır, kuzeyde İran ve Türkiye, doğuda Umman Körfezi, güneyde ise Aden Körfezi ile Yemen'in içinde bulunduğu coğrafi bölge olarak tanımlanmaktadır (Arı, 2012, s. 21).

“Orta Doğu” kavramı insanlığın ilk yerleşim alanı ve en eski uygarlığı anlamını ifade etmektedir (Oğuztürk ve Özbay, 2017, s. 450). Önemli coğrafi bir alanda bulunan Orta Doğu: Asya, Avrupa ve Afrika'nın birleştiği bir kavşak konumunda olması, Hint Okyanusu ve Akdeniz'in kesişen bağlantısı ile bölge önemli bir coğrafi alana sahiptir. Bulunduğu coğrafi konum itibari ile Orta Doğu tarihi süreçte farklı devletlerin ilgisi çekmiş ve güçlü devletlerin mücadele alanı olmuştur (Ürek, 2021, s. 68).

Orta Doğu'yu ön plana çıkaran özelliği ise 1800'lerin ortalarında bölgede ortaya çıkan petrol olmuştur. Petrol rezervi açısından Orta Doğu bölgesi dünyanın en zengin bölgesi olmakla beraber doğalgaz rezervi açısından da oldukça önemlidir. Petrolün kolay erişilmesi ve gravitesinin yüksek olması nedeniyle bölgenin büyük güçlerin gözünde öneminin daha da artmasına neden olmuştur (Ürek, 2021, s. 69). Orta Doğu coğrafyası sanayi devriminin yaşanmasıyla artık sadece ulaşım yolların bittiği kavşak noktası olmaktan ziyade sanayinin hammaddesi ve enerji kaynağı açısından vazgeçilmez olmuştur (Harunoğulları, 2017, s. 124).

Orta Doğu bölgesi, dünyada tüketilen enerjinin 3/1'ni oluşturan petrolün, ispatlanmış rezervinin % 48,1'lik kısmına sahiptir. Orta Doğu bölgesini Orta ve Güney Amerika %18,6 ile takip etmekte olup devamında %14,1 ile Kuzey Amerika, %9,2 Avrupa ve Asya, %7,2 Afrika ve %2,6 Asya Pasifik takip etmektedir (Ürek, 2021, s. 69). Bölgedeki petrol ve doğalgaz rezervleri bölgenin cazibesini artırmış ve güçlü devletlerin politikalarının bu bölgede yoğunlaşmasına neden olmuştur.

Orta Doğu coğrafyası doğal gaz rezervleri açısından da oldukça önemlidir. Bölge dünya doğal gaz rezervleri içerisinde %38 oranında paya sahiptir. Orta Doğu'yu sırasıyla Rusya'yı kapsayan Avrasya %32,2 ile Asya Pasifik %8,9 ve Kuzey Amerika %7,6 ile takip etmektedir (Ürek, 2021, s. 70). Petrol ve doğalgazın bölgelere kıyasla ömrüne baktığımızda Orta Doğu'nun önde geldiği görülmektedir. Bahsedilen bölgede petrolün 80 yıl, doğalgazın 150 yıl ömrü kaldığı tahmin edilmektedir (Yılmaz, 2016, s. 110). Böylece

Orta Doğu bölgesi petrol ve petrolün alternatifi olarak doğalgaz için bugün ve gelecekte önemini koruyacaktır.

Batılı güçler Birinci Dünya Savaşı sonrasında Orta Doğu bölgesine ilgi duymaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetine karşı İngilizler imtiyaz elde etmek amacıyla farklı devletlerle işbirliği içinde olmuştur. 20. Yüzyılda Orta Doğu bölgesi enerji ihtiyacı olan devletlerin ekonomilerine, güvenliklerine ve politikalarına etki eden bir coğrafya olmuştur (Harunoğulları, 2017, s. 128). Birinci Dünya savaşı sonrasında petrolün önemli enerji kaynağı olması ABD'nin Orta Doğu bölgesine olan ilgisini artırmıştır. Bu ilgi ikinci dünya savaşı ile fiili müdahaleye dönüşmüş ve ABD için bölge vazgeçilmez olmuştur. İsrail ise ABD'nin stratejik ortağı olarak bölgede var olup Suudi Arabistan, Katar, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, Umman, Mısır, Ürdün, Tunus, Yemen gibi ülkelerin ABD ile olan çıkar ilişkileri Amerika'nın bölgede etkinliğinin artmasına neden olmuştur (Ürek, 2021, s. 75). İkinci Dünya Savaşı sonrasında küresel bir aktör olarak var olan ABD Orta Doğu'da bölge dışı asıl aktör konumunda bulunmaktadır. Soğuk Savaş dönemi süresinde ABD-SSCB mücadelesi Orta Doğu politikalarında etkisini göstermiştir. Bu süreçte ABD'nin amacı SSCB'nin Orta Doğu bölgesine yönelik etkinliğini engellemektir (Harunoğulları, 2017, s. 129).

ABD, Orta Doğu'da Batı yanlısı yönetimler kurma ve bölgede meydana gelebilecek siyasi istikrarsızlıkları kendi lehine çevirme niyetindedir. Bunun en önemli nedeni ise ABD'nin enerji güvenliğini sağlamak istemesidir. 1967 yılında yaşanan Arap-İsrail savaşları sonrasında Süveyş Kanalı'nın sekiz yıl kapanması ve 1980'li yıllarında yaşanan Irak-İran Savaşları sırasında Hürmüz Boğazı'nda petrol ticaretinin olumsuz etkilenmesi gibi örneklerle Orta Doğu bölgesinde enerji güvenliğinin zaman zaman sıkıntılı boyutlara ulaşması ve ABD'nin bölgede enerji politikalarının ne şekilde gelişeceğini göstermektedir (Altay ve Nugay, 2013, s. 18).

2000'li yıllardan itibaren ABD Orta Doğu bölgesine yönelik etkinliğin artırmak amacıyla bölgeyi geliştirme ve demokratikleştirmek amaçlı birtakım projeler ve politikalar öne sürmüştür. Bahsedilen projelerinden biri Büyük Orta Doğu Projesidir (BOP). ABD bu proje ile bölge ülkelerin ticaret hacmini büyütüp dünya ekonomisine katkısını artıracak ve bunun yanında bölgeye demokrasi getireceğini belirtmektedir (Oğuztürk ve Özbay, 2017, s. 456).

Rusya, SSCB'nin dağılmasıyla Orta Doğu coğrafyası üzerinde uzun vadeli ve geniş çaplı politikalarını yürütme gayreti içerisine girmiştir. Orta Doğu'ya göre Rusya'nın kendi

doğal gaz ve petrol rezervlerini çıkarması daha pahalı olacağından Rusya'nın Orta Doğu kaynaklarına yatırım yaparak ortaklıklar kurma yönünden yeni girişimlerde bulunmasına neden olmuştur. Enerji rezervleri Orta Doğu ülkeleri ve Rusya'yı rekabete sürüklemenin yanı sıra iş birliğine de zorlamıştır. Orta Doğu ülkelerindeki enerjilerin çıkarılması ve işletilmesi sürecinde Rus enerji şirketleri etkili olmaktadır. Aynı zamanda enerji ithal eden birçok ülke için Rus enerji kaynaklarına alternatif olarak Orta Doğu enerji kaynakları görülmektedir. Orta Doğu bölgesinde istikrarsızlığın artması petrol ve doğal gaz fiyatlarının yükselmesine bu da Rusya'nın enerji gelirlerinin artmasına neden olmaktadır (Harunoğulları, 2017, s. 131).

Çin, ekonomisinin büyümesi, nüfusunun dünyanın 5'te birine tekabül etmesi ve geniş coğrafyasıyla dünyanın önemli güçleri arasındadır. Ancak büyüyen ekonomisine karşın enerji kaynakları yetersiz olmuş ve 1993 yılı itibari Çin petrol ithal eden ülkeler arasında yer almıştır. 2010 yılı verilerine göre Çin'in dünyadaki petrol rezervi %1,1 iken petrol üretimi %5,2 oranındadır. Çin'de görünen bu üretim ve tüketim rakamları arasındaki büyük fark ülkenin sınırları dışında petrol kaynaklarına ilgisinin artmasına neden olmuştur (Altay ve Nugay, 2013, s. 26).

1990'ların sonlarından günümüze Çin Orta Doğu bölgesine yönelik uyguladığı politikalarla üç büyük Çin şirketi bölgedeki ülkelerle iletişim haline geçerek bölgede petrol ve doğal gaz arama çalışmaları başlatmıştır. Çin bölgeye yönelik çalışmalarını ABD'nin bölgedeki nüfusu karşısında rakip görünmekte ve ABD çıkarlarını olumsuz etkilemektedir. Çin Suudi Arabistan ve İran ile imzaladıkları enerji antlaşmaları sayesinde avantajlı konuma geçmiştir. İran, Çin ile işbirliğine girerek siyasi ve stratejik avantaj elde etmiştir (Harunoğulları, 2017, s. 132). Çin'in yanı sıra Japonya Güney Kore gibi Pasifik ülkeleri de dünyaya mal ve hizmet ihraç ettiklerinden dolayı başta petrol olmak üzere enerji ithalatı olmadan ekonomilerini sürdürmeleri mümkün değildir. Dolayısıyla Asya pasifik bölgesinde Orta Doğu petrolüne talebin fazla olması olağan bir durumdur. Orta Doğu petrolünün %75'i bahsedilen bölgeye ihraç edilmektedir (Ürek, 2021, s.71).

3.2.3. Latin Amerika enerji havzası

Latin Amerika, Adı İspanyolca, İtalyanca, Portekizce gibi özellikle Latin dillerinin konuşulduğu Amerika'daki bir grup ülke için atıfta bulunmak amacıyla kullanılmaktadır. Latin Amerika 20 egemen devletten ve birkaç bölgeden oluşmakta olup dünyanın toplam yüz ölçümünün % 13'ünü kaplamaktadır. Latin Amerika coğrafyası ABD'nin güneyinde bulunan Meksika, Brezilya, Venezuela, Arjantin ve Koska Rika olmak üzere çok sayıda İspanyolca ve Portekizce konuşulan ülkelerden oluşmaktadır (URL-11, 2022).

Latin Amerika olarak belirtilen Orta ve Güney Amerika ülkeleri yenilenebilir enerji kaynakları açısından ön plana çıkmaktadır. Bunun nedeni ise bölgenin hidroelektrik potansiyeli yönünden oldukça zengin oluşudur. Dünya genelinde elektrik üretiminde ağırlıklı olarak fosil yakıtların kullanılmasına karşın Latin Amerika'da ise yenilenebilir enerjiye kaynaklarının kullanım oranı yüksektir. Dünyada 2019 yılında üretilmiş olan 27004,7 TWh elektriğin %73,9'u fosil kaynaklardan elde edilirken yenilenebilir enerji kaynaklarının payı ise %26,1 oranındadır. Latin Amerika'da yenilenebilir enerji kaynaklarının elektrik üretimindeki payı ise %67,6 oranında olup bu oranın oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Brezilya'da yenilenebilir enerji kaynaklarının elektrik enerjisi üretimindeki payı %82,6 oranla daha yüksek bir değere sahip olduğu belirtilmektedir (Durukan ve Yılmaz, 2021, s. 346).

Şili'nin kuzeyinde yer alan Atacama Çölü'nde güneş yoğunluğunu yüksek düzeyde hissettirmektedir. Yine Şili'nin sahip olduğu uzun sahil şeridi yıl boyunca zengin rüzgâr enerji potansiyeli sağlamaktadır. Ülke 2016 yılında ayda 865 gigawatt saat yenilenebilir elektrik üretmekteydi. Mart 2019'da bu oran 1.188 gigawatt saate yükselmiştir. 2019 yılı Eylül ayında ise ülkenin toplan enerji kapasitesinin ortalama %22'si yenilenebilir enerji kaynakları kullanılarak elde edilmektedir. Şili'de hükümet 2025 yılına kadar yenilenebilir enerjinin %20'sine ulaşmayı hedeflemişti ancak bu hedefe 2018 yılında ulaşılması ile hedefin %25 ve %30'a çıkarılması amaçlanmaktadır (URL-12, 2022).

2015 yılı dünya genelinde yenilenebilir enerjiye yapılan yatırımlara baktığımızda bazı enerji türleri açısından Latin Amerika ülkelerinin ön planda yer aldığı görülmektedir. Latin Amerika ülkelerinden Honduras ve Uruguay'da yenilenebilir enerji ve yakıtlara ilişkin birim gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) başına yatırım yönüyle dünyada 2. ve 3. sırada yer almaktadır. Yine 2015 yılı dünyada jeotermal kapasite artışı yönünde Türkiye ve ABD'den sonra Meksika üçüncü sırada yer almaktadır. Hidrolik enerji kapasitesinin artışı

yönünde Çin'i Brezilya takip etmektedir. Brezilya dünyada güneş kolektörleri kapasite artışı açısından üçüncü, rüzgâr enerjisi kapasite artışı ile dördüncü sırada yer almaktadır. Dünyada şeker kamışı üretimi yönünden önde gelen ülkesi Brezilya, biyodizel ve etanol yakıt üretimi açısından ABD'den sonra ikinci sırada yer almaktadır (Durukan ve Yılmaz, 2021, s. 347).

2000-2014 yıllarında Çin en çok enerji yatırımını Latin Amerika bölgesine yapmıştır. Çin şirketleri bölgede enerji ile ilgili alanlarda en çok satın alımı gerçekleştirmiştir. Bu satın almalar daha çok Çin'in enerji ihtiyacı doğrultusunda olmakla beraber jeopolitik önemi de bulunmaktadır. Çin ABD merkezli dünya düzenine alternatif olarak gelişmekte olan dünya ile ilişkilerini iyi tutma niyetindedir (Şimşek, 2019, s. 113).

3.2.4. Kafkas enerji havzası

Jeopolitik açıdan Kafkasya coğrafyası: Avrupa, Asya, ve Afrika kıtalarının arasında bulunan beş bin kilometre uzunluğa sahip Akdeniz, Ege Denizi, Marmara, Boğazlar, Kara Deniz ve Azak Denizi gibi birbirine bağlı iç denizlerden oluşan bir su koridoru sonunda, Hazar Denizi aracılığıyla da Orta Asya'ya bağlanmış bir konumda bulunmaktadır (Tavkul, 2013).

Uluslararası ilişkiler literatüründe Kafkasya bölgesinin güneyi, Güney Kafkasya veya Transkafkasya şeklinde ifade edilmektedir. Kuzeyi, Karadeniz'in kuzeydoğusu, Azak Denizi ile Hazar Denizi kıyısında bulunan Azerbaycan'ın başkenti Bakü'ye varan hat boyunca devam etmektedir. Kafkasya'nın güneyinde İran, doğusunda Hazar Denizi, batısında Türkiye'nin bulunduğu coğrafi alandır. Güney Kafkasya ülkeleri: Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dır (Dikkaya ve Tıǧlı, 2015, s. 101).

Kafkasya'nın Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan, İran ve Rusya'ya kıyısı bulunmaktadır. Ayrıca zengin enerji kaynaklarına sahip Hazar Denizi'nin bölgede yer almasından dolayı dünya politikası açısından önemlidir. Kafkasya, Asya ve Avrupa geçiş bölgesinde yer almakta ve tarih boyunca kıtalar arası ticarete stratejik konumda bulunmaktadır (Koca, 2019, s. 18).

Kafkasya doğal kaynaklar açısından oldukça önemlidir. Zengin doğal gaz ve petrol kaynakları sahip olmakla beraber kömür, demir, bakır, alüminyum, altın, elmas, gümüş ve orman ürünleri ile dünya hammadde ihracatı yönüyle ön plana çıkan bölgeler arasındadır

(Açma ve Yenişen, 2013, s. 143). Kafkasya coğrafyasının enerji kaynaklar açısından zengin oluşu jeopolitik değerini artıran en önemli unsurlardandır.

Kafkasya bölgesinin sahip olduğu zengin yer altı kaynaklarından dolayı Rusya için de oldukça önemlidir. Aynı zamanda Kafkasya coğrafyası, Hazar petrollerinin Avrupa'ya taşınması amacıyla planlanan boru hatları güzergâhı üzerinde bulunmasından bölge Rusya açısından oldukça önemlidir. Bölgedeki petrol rafineleri ve Petrokimya tesislerinin kurulu olması Rusya için stratejik ve ekonomik açıdan değerlidir (Tavkul, 2013).

Rusya, doğu ve batıdaki pazarlara petrol, doğal gaz satmayı amaçlamakta ve bu enerji kaynaklarının taşınacağı güzergâhı kontrolü altına almayı istemektedir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) dağılmadan önce Kafkasya coğrafyasını kontrolü altında tutan Rusya, SSCB'nin dağılmasıyla bu gücünü kaybetmiştir. Bunun üzerine Rusya bu bölgede yakın çevre politikası ile üretim boyutunda olmasa da dağıtım boyutunu elde tutarak ülkeler üzerinde siyasi nüfuz elde etmek ve böylece bu ülkelerin Avrupa ve ABD ile işbirliği yaparak kontrolü dışına çıkmalarını engellemeyi amaçlamaktadır (Özkan, 2010, s. 30).

ABD Soğuk Savaş sonrasında süper güç olarak hem dünya siyasetinde konumunu almış bulunmakta hem de Kafkasya'da etkin politikalar geliştirme yönünden etkili olmaya başladığı görülmektedir.

ABD hedeflerine ulaşmak amacıyla geliştirdiği en önemli araçlardan biri Doğu-Batı Enerji Koridoru oluşturmaktır. Böylece ABD, Hazar enerji kaynaklarını dünya pazarına naklini Türkiye, Gürcistan, Azerbaycan ve ABD ile Doğu-Batı Enerji Koridoru girişimi sayesinde başarmayı amaçlamaktadır. Doğu-Batı Enerji Koridorunun bileşenlerini Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı (BTC), Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) Doğal Gaz Boru Hattı ve Hazar Geçişli Doğal Gaz Boru Hattı projeleri oluşturmaktadır (Bayramoğlu, 2019, s. 23).

Küresel enerji devletlerinin Kafkasya bölgesine yönelik olan ilgileri her geçen gün artmaktadır. Günümüze kadar Hazar'a 15 ülkenin 25 petrol şirketi ortalama 100 milyar dolar yatırım yapmıştır. Böylece Azerbaycan'ın Kazakistan'dan sonra bölgede ikinci büyük ekonomi olması yönünde avantaj sağlamaktadır (Polat, 2019, s. 250).

Kafkasya'nın petrol ve doğal gaz kaynakları açısından ön plana çıkan ülkesi Azerbaycan'dır. Gürcistan ve Ermenistan ise ispatlanmış rezervler açısından fakir olduğu görülmektedir. Gürcistan, enerji kaynakların Rusya dışında uluslararası pazarlara ulaştırılması açısından kilit konumdadır. Petrol rezervleri ile Kazakistan, doğalgaz

rezervleri ile Türkmenistan, petrol ve doğalgaz rezervleri ile de Azerbaycan en fazla yatırım cazibeden önemli potansiyele sahiptir (Arıcıoğlu, 2010, s. 28).

SSCB'nin dağılmasından sonra Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ülkelerinin bağımsızlıklarını tanıyan ilk ülke Türkiye olmuştur. Türkiye, sonraki yıllarda Azerbaycan ve Gürcistan ile ilişkilerini geliştirirken Ermenistan ile Yukarı Karabağ ihtilafı ve ülkemize karşı olumsuz tutumları nedeniyle aynı durum söz konusu olmamıştır. Türkiye, 1993 yılında Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait olan Kelbecer bölgesini işgali üzerine sınır kapılarını kapatmıştır (URL-13, 2022).

Kafkasya ülkesi Azerbaycan, Türkiye açısından gerek Orta Asya gerek Güney-Doğu Asya'ya ulaşımı yönüyle kilit bir konumda bulunmaktadır. Azerbaycan sahip olduğu yer altı kaynakları ile bölgede en çok yatırım çeken ülke olması nedeniyle Türkiye ile ilişkilerin en üst düzeyde olması açısından kaçınılmaz olmuştur (Polat, 2019, s. 250).

3.3. Türkiye'nin Enerji Kapasitesi ve Enerji Politikaları

Türkiye'nin enerji kaynakları, dünya enerji rezervleri arasındaki payı düşüktür. Türkiye'de taşkömürü, linyit, bitümlü şistler, asfaltit, ham petrol, doğalgaz, toryum ve uranyum gibi fosil enerji rezervleri ile güneş, rüzgâr, hidrolik, jeotermal ve biokütle enerjiler gibi yenilenebilir enerji kaynakları potansiyelleri de bulunmaktadır (Atılğan, 2000, s. 32-33).

Türkiye doğal enerji kaynakları rezervi açısından fakir olmakla beraber petrol ve doğal gaz gibi önemli enerji kaynakları ülkemizde bulunsa dâhi bu kaynaklar miktar ve nitelik açısından yetersizdir. Anadolu coğrafyası yer şekilleri yönüyle engebeli oluşu ve jeolojik yapısının karmaşık oluşu petrol arama çalışmalarını güçleştirmekte ve maliyetini yükseltmektedir. Türkiye ekonomik kalkınmanın devamı için sürekli artan enerji ihtiyacını sağlamak zorundadır. Dolayısıyla bu durumda en uygun yol petrol ve doğal gaz ithalatı olmuştur (Arıcıoğlu, 2010, s. 42).

Türkiye 2015 yılı birincil enerji kaynağı ihtiyacının ortalama %75.9'luk kısmını ithal etmiştir. Aynı yıl ülkemiz 48 milyar metreküp doğal gaz ithalatı ile dünyada 5. sırada, 35 milyon ton petrol ithalatı ile 13. sırada ve 30 milyon ton kömür ithalatı ile 8. sırada bulunmaktadır. 2016 yılında petrol ithalatına 30 milyar dolar döviz harcanmıştır. Bu miktar 2017 yılında artan döviz kuru sebebiyle 40 milyar civarında gerçekleşmiştir (Kayışoğlu ve

Diken, 2019, s. 62). Türkiye enerji kaynakları açısından yetersiz olsa da bulunmuş olduğu jeopolitik konum ile enerji transferinde oldukça önemli bir konumdadır.

Dünyada ispatlanmış petrol ve doğal gaz rezervinin %60'ına yakını Türkiye'ye yakın coğrafyada bulunması Türkiye'yi bulunduğu bölgede en büyük doğal gaz ve elektrik pazarlarından biri haline getirmiştir. Türkiye enerji ihtiyacını karşılamada %74 oranında dışa bağımlı olması Türkiye'nin enerji stratejisinin çok yönlü oluşuna ve alanda uluslararası ilişkilerin öneminin artmasına neden olmuştur (URL-14, 2022).

Türkiye, enerji politikaları konusunda çok da eskiye dayanmayan bir ülke olmakla beraber enerji alanında strateji ve planlama çalışmaları son yıllarda uygulanmıştır. Bu durumun nedeni ise ülke politikasında öncelikli olarak güvenlik ve savunmanın yer almasıdır. Türkiye, Soğuk Savaş sürecinde nükleer ve komünizm tehdidiyle karşılaşmış, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla komünizm tehlikesinin ortadan kalkmasına rağmen diğer komşu ülkeler ile yaşanan bir takım sorunlar söz konusu olmuştur. Türkiye'nin Suriye, Irak ile olan Partiya Karkeren Kurdistane (PKK) sorunu, İran ile yaşanan PKK ve İslami Hareketlerinin oluşturmuş olduğu sorunlar, Yunanistan ile Ege Adaları ve Kıbrıs sorunu, Ermenistan ile Asala ve soykırım sorunları ülkenin politikasını oluştururken güvenlik ve savunmaya yönelik politikalar ağırlıkta olmuştur (Durmuşoğlu, 2015, s. 77).

Türkiye'nin enerji politikası; ülkenin enerji ihtiyacı, hedeflenen ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi, sosyal kalkınmanın desteklenmesi ve yönlendirilmesi sağlayacak şekilde zamanında, yeterli düzeyde ve güvenilir bir şekilde çevresel faktörler ön planda tutularak sağlanması olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla yerli kaynakların devreye girebilmesi amacıyla devletin, özel sektörün ve yabancı sermayenin enerji alanında yatırımlarını artırması yönünde desteklenmelidir (Arı, 2007, s. 92).

Türkiye 2000'li yıllarda liberal piyasa düzenlemelerine önem vermiştir. 2001 yılında doğal gaz konunu çıkartılarak doğal gaz piyasasındaki işleyiş süreci hakkında: doğal gaz depolanması, dağıtımı, ticareti, ihracatı ve bu alanda faaliyetlerin serbestleştirilerek istikrarlı, şeffaf ve iktisadi yönden güçlü bir piyasa ve bu piyasaların bağımsız yönetim ve denetimi amaçlamıştır (Durmuşoğlu, 2015, s. 75).

Türkiye petrol piyasasının dağıtım ve işleyiş süreci ile ilgili 2003 yılında kanun çıkartarak bu alanda 2007 yılında düzenlemeler yapmıştır. Çıkartılan kanunlarla izlenen politikalar ve özelleştirilen şirketler ile Türkiye, sürdürülebilir kalkınmanın ve güçlü devlet olmanın gereği olarak enerji politikalarının önemini kavrayarak dünyadaki enerji savaşlarında güçlü yerini almaya çalışmaktadır (Durmuşoğlu, 2015, s. 75).

Türkiye petrol ve doğal gaz gibi fosil yakıtların nerdeyse tamamını ithal etmekte ve ülkenin dışa bağımlı olan bu yapısı devam etmektedir. Bu durum ülkenin ekonomisini ve enerji arz güvenliğini tehdit etmektedir. Türkiye bahsedilen bu riskleri minimum düzeye indirmek amacıyla bir takım stratejiler geliştirmektedir. Bahsedilen stratejilerden ilki kaynak ülke çeşitlendirilerek enerji arz güvenliği sağlamak, böylece doğal gaz enerji ihtiyacında Rusya'ya olan %50 oranında bağımlılık düzeyini 2019 yılı sonu itibari ile %35'e düşürülmüştür. Aynı zamanda Türkiye Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (TANAP) ile Azerbaycan doğal gazı alım miktarı artırılmış ve sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) gibi alternatifler ile gaz tedariki artırılmaya çalışılmıştır. İkinci olarak Türkiye içeride ve dışarıda, petrol ve doğal gaz arama çalışmalarına hız vererek kaynak açısından dışa bağımlı yapısını değiştirmeyi amaçlamıştır (Kavaz, 2019).

Türkiye'nin enerji stratejisini asıl hedefi, enerji arz güvenliğini güçlendirmek amacıyla güzergâh ve kaynak çeşitliliğini sağlamaktır. Bunu yanında Türkiye hem bölgesel hem de küresel enerji güvenliğine katkı sağlayarak enerji alanında ticaretin merkezi olmayı amaçlamaktadır. Türkiye'nin uluslararası boyutta enerji stratejisini oluşturan unsurlar şöyledir: (URL-14, 2022).

- Talebin artmasıyla dışa bağımlılığın dikkate alınarak petrol ve doğal gaza ulaşmak maksadıyla güzergâhı ve kaynakları çeşitlendirmek,
- Küresel ve bölgesel enerji güvenliğine katkı sağlamak,
- Enerji alanında bölgesel ticaret merkezi olma,
- Enerji zincirinin tüm aşamalarında devamlı kalkınma bağlamında sosyal ve çevresel etkileri dikkate almak,
- Elektrik üretiminde yerli ve yenilenebilir enerjinin payını artırmak,
- Nükleer enerji sepetimize dâhil etmek,

Türkiye hedefleri yönünde enerji politikaları çerçevesinde enerji arz güvenliğini sağlamak ve bulunduğu coğrafi konum sayesinde amacı “Enerji Koridoru ve Enerji Merkezi” haline gelmektir. 21. Yüzyılda küresel boyuta ulaşan enerji savaşları, bölgesel ve küresel aktörleri çetin bir mücadele içerisinde karşı karşıya getirmiştir. Türkiye ithalat bağımlılığından dolayı dezavantajlı konumda olsa da bulunduğu coğrafi konumu ve tarihsel misyonundan dolayı oldukça avantajlıdır. Dünyada fosil kaynaklar açısından zengin rezervi bulunan Kafkasya, Orta Asya ve Ortadoğu coğrafyalarına yakın oluşu ve

Avrupa ülkelerinin enerji ithalatına bağımlılığından dolayı köprü durumunda olması enerji merkezi olma hedefi doğrultusunda güçlü bir argümandır (Durmuşoğlu, 2015, s. 78).

Türkiye, dünyada mevcut doğal gaz ve petrol kaynaklarının %70'inin bulunduğu coğrafyalara ve enerji ihtiyacı olan ülkelere yakın coğrafyada bulunması jeopolitik ve jeostratejik açıdan oldukça önem arz etmektedir. Dolayısıyla Türkiye yürüttüğü enerji diplomasisi çerçevesinde çevre ülkeler ile enerji ilişkilerini, enerji arz ve talep güvenliği dikkate alınarak karşılıklı çıkar/yarar temeline dayanarak refahın ve istikrarın aracı olarak geliştirmektedir. Enerji üreten ve tüketen devletlerle yakın temasta bulunulması sonucu gelişen ilişkilerin çok yönlü fayda sağlaması ve sürdürülebilmesi, enerji diplomasisi açısından önemli unsurlardandır (Alodalı ve Usta, 2017, s. 166).

3.4. Azerbaycan Enerji Kapasitesi ve Enerji Politikası

Azerbaycan, gerek jeopolitik konum itibarı ile gerekse sahip olduğu doğal kaynaklarıyla Güney Kafkasya'daki konumu önemlidir. Azerbaycan, yer altı ve yer üstü kaynakları nedeniyle emperyalist güçlerin ilgi odağı haline gelmiştir. 1700'lü yıllarda Çarlık Rusya döneminde, bölgeye yönelik işgal planları kurulmuş ve Azerbaycan hanlık dönemi hanlar arasında birlik olmayışı Rusya'nın işine gelmiş ve bölge topraklarını ele geçirmiştir. SSCB döneminde Azerbaycan doğal kaynakları ile Sovyetlerin kontrolü altında kalmıştır (Mirzaliyeva, 2016).

Sovyetler Birliği dönemi boyunca Hazar ülkeleri boyun eğme ve kaynakların sömürülmesine maruz kalmıştır. Sovyet etkisinin zayıflaması sonrasında Azerbaycan, enerji kaynaklarının üretim süreci, ortakların pazarlaması ve transit devletlerin şartlarına kendi karar vermeye başlamıştır. Bu doğrultuda Azerbaycan, Batılı şirketlerle ekonomik ilişkilerini geliştirmeye çalışmış ve British Petroleum, Amoco, Unocal gibi şirketlerle görüşmeler gerçekleştirmiştir (Najafaliyev, 2021, s. 17). Böylece Azerbaycan kendi enerji kaynakları kullanarak farklı ülke ve şirketlerle anlaşarak dünyaya açılmaya başlamıştır.

Zengin yeraltı kaynaklarına sahip olan Azerbaycan'da sınırlı miktarda çinko, kurşun, bakır, gümüş ve mermer madenleri de bulunsa da en önemli yer altı zenginliği petrol ve doğal gaz oluşturmaktadır. Petrol özellikle Şirvan bölgesi, Gence yakınları, Kür Nehri kıyıları, Hazar Denizi ve denize uzanan Abşeron yarımadasında bulunmaktadır. Bahsedilen bölgeleri arasında ise petrolün büyük bir bölümü Hazar Denizi'nden temin

edilmektedir. Petrol, ülkeye ticari yönden büyük avantaj sağlamakta olup hem ülke hem bölge ekonomisinde önemli etkiye sahiptir (Süleymanov ve Hasanov, 2013, s.75).

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'ın ekonomik hedeflerine ulaşma yönündeki en önemli kaynakları Hazar'da yer alan petrol ve doğal gaz kaynaklarıdır. Bu amaç doğrultusunda Azerbaycan, petrol sektöründe batı sermayesine açılma girişimlerinde bulunmuştur. Bu doğrultuda 15 Ocak 1992'de "Yabancı Yatırımların Korunması" hakkında kanun ile Azerbaycan topraklarında yabancı yatırımların hukuki ve iktisadi esasları belirlenip korunması amacıyla devlet garantisi verilmiştir. Bu kanunla yabancı yatırımlar için hukuki rejimin yerli kurum ve Azerbaycan halkı için var olan rejime eşit olduğu belirtilmiştir. Böylece Azerbaycan lkesi yabancı yatırımları, mevzuatın değiştirilmesi, millileştirme ve istimlak gelirlerin veya diğer miktarların döviz transferi ile oluşabilecek sorunlara karşı korumak amaçlanmıştır (Najafaliyev, 2021, s. 18).

Azerbaycan enerji sektöründe doğal gazın rolü de gittikçe artmaktadır. Bağımsızlık sonrası ilk yıllar doğal gaz ithal eden ülke konumdayken Hazar havzasında yeni keşfedilen doğal gaz kaynakları neticesinde gaz üretimini arttıran Azerbaycan ihracatçı ülke konumuna yükselmiştir. 2007 yılı sonrasında Rusya, doğal gaz ithalatını durdurarak kendi doğal gaz ihtiyaını karşılayabilecek seviyeye ulaşmıştır. Günümüzde gaz endüstrisi ekonomisinin dinamik gelişen sektörleri arasında yer alan Azerbaycan yakıt ve enerji kompleksinin önemli bir unsurunu oluşurmaktadır. BP verilerine göre Azerbaycan 1999 yılında 1,23 trilyon metreküp, 2009 yılı 1,31 trilyon metreküp doğal gaz rezervi bulunduğu belirtilmektedir. Azerbaycan Devlet Petrol şirketi (SOCAR) verilerinde göre Azerbaycan doğal gaz rezerv miktarı ise 2,5 trilyon metreküptür (Almammadov, 2019, s. 46).

Azerbaycan'da ham petrol üretimini SOCAR ve Azerbaycan Uluslararası şişletme şirketi (AIOC) tarafından yapılmaktadır (Aras vd., 2013, s. 6). SOCAR, Azerbaycan coğrafiyasında petrol ve gaz alanlarının araştırılması, geliştirilmesi petrol, gaz ve gaz kondensatının üretim, işlenme ve taşınma işlemleri, petrol ve petrokimya ürünleri, i ve dış pazarlarda gaz üretim ve satış işlemlerini yapmaktadır. SOCAR bünyesinde  üretim birimi (Azneft, Azerikimya ve Azerigas), iki petrol rafinesi (Azerneft Yağ Petrol Rafinerisi ve Bakü Petrol Rafinerisi), bir petrol ve gaz işletme tesisi, 23 tüzel kişi statüsüne sahip kurum ve 4 tüzel olmayan statüsüne sahip kuruluş yer almaktadır. SOCAR kuruluşu sonrasında birtakım değişikliğe uğramıştır. 10 Ocak 1994'de Azerbaycan cumhurbaşkanının "SOCAR'ın yapısının geliştirilmesi ilişkin" Devlet Petrol şirketi

bünyesinde karada ve denizde petrol ve gaz üretim birlikleri kurulmuştur (Najafaliyev, 2021, s. 20).

Azerbaycan enerji stratejisi hakkından temel ilkeler 20 Eylül 1994 tarihinde imzalanan “Asrın Antlaşması” adlı belge ile belirtilmiştir. Bağımsızlığını kazandıktan sonra Azerbaycan tarihi için önemli olan bu antlaşma, yeni enerji stratejilerinin belirlenmesi yönünde atılan ilk adımdır. Böylece Azerbaycan petrolü dünya pazarında tanınmıştır (Mirzaliyeva, 2016). Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in gayretleri sonucunda dünyanın önde gelen petrol şirketleri ile SOCAR arasında “Yüzyıl Anlaşması” olarak da bilinen bu sözleşmenin imzalanması önemlidir. Böylece Azeri, Çırac yatakları ve Hazar Denizi’nin Azerbaycan tarafından yer alan Güneşli sahasının ortak kullanımını belirtilmektedir. Söz konusu sözleşmenin hazırlanmasında Bakü, İstanbul ve Houston’da devam eden müzakereler bir yılı aşmıştır. Sonuç olarak Eylül 1994’te hazır hale getirilmiştir. Hidrokarbon yataklarının kullanımı hakkında sözleşmede SOCAR ile beraber altı ülke ve on büyük şirketi belirtilmekteydi. Şirketler: Amoco, Unocal, Pennzoil, MvDermot (ABD), İngiliz petrolleri, Remco (İngiltere), Lukoil (Rusya), Statoil (Norveç), TPAO (Türkiye) ve Delta (Suudi Arabistan). Sözleşmeye göre 30 yıl boyunca hidrokarbon rezervlerinden 511 milyon ton petrol çıkarılması beklenmektedir (Almammadov, 2019, s. 42). Azerbaycan, uluslararası alanda ve iç enerji politikasında enerji güvenliğine ilişkin mevzularını 2003-2010 yılları resmi devlet belgelerinde belirtmiştir. Bunlara enerji hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Anayasası, 2005-2015 yıllar arasında yakıt-enerji sektörünün geliştirilmesine ilişkin programları da dâhildir (Mirzaliyev, 2016).

Asrın Anlaşması ile Azerbaycan enerji kaynakları farklı ülkelere ulaşmaya başlamıştır. Böylece Azerbaycan petrolü uluslararası arenaya çıkma fırsatı yakalamıştır. Anlaşmada petrol ihracatını gerçekleştirmek amacıyla özel bir boru hattının inşasına ve petrolün üretildiği gibi ihracatının sağlanması şart olarak eklenmiştir. Böylece Asrın Anlaşması ile Azerbaycan petrolünü kuzey yolu Bakü Novorossisk, batı yolunu ise Bakü-Supsa şeklinde iki yolla taşınması öngörülmüştür (Najafaliyev, 2021, s. 55).

Azerbaycan, Hazar Denizi’nde Azeri-Çırac-Güneşli ve Şah Deniz sahalarında çıkarılan enerji kaynakları ile Türkiye ve Avrupa açısından Rus enerji kaynaklarına alternatif oluşturmaktadır. Azerbaycan Enerji Bakan Yardımcısı Natiq Abbasov, ülkesinde kanıtlanmış doğal gaz rezervi için 2,6 trilyon metreküp olduğu ve muhtemel rezervinin 7 trilyon olduğu belirtmektedir. Yine Azeri bakan ülkedeki kanıtlanmış petrol rezervi ise 2 milyar ton, muhtemel petrol rezervi için ise 4 milyar ton olduğu ifade etmiştir. BP

yetkilileri Şah Deniz-2 olarak bahsedilen yatağın BP tarafından bugüne değin işletilmiş en büyük projelerden olduğu belirtilmektedir. Azeri-Çırac-Güneşli Havzası'ndan ise şimdiye kadar 77 kuyudan aylık yaklaşık 1,1 milyar metreküp doğal gaz ve 2,8 milyon ton petrol üretilmiştir (Karaca, 2014).

Azerbaycan temel ihraç boru hattı olarak ülkedeki petrolünü dünya piyasalarına ihraç etmek amacıyla Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı ve Azerbaycan doğal gazının ihracı için Bakü-Tiflis-Erzurum boru hattı olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla Azerbaycan ekonomik olarak yeniden yapılanma, kalkınma sürecinde küreselleşen dünya ile bütünleşmek adına ülkesinin enerji kaynaklarını dünya piyasalarına ihracını sağlayarak nakil hatlarına ulaşmış bulunmaktadır (Aras vd., 2013, s. 5).

4. TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ VE ENERJİ DİPLOMASİSİ

4.1. Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

4.1.1. Azerbaycan bağımsızlığı öncesinde Türkiye-Azerbaycan ilişkileri

Türkiye ve Azerbaycan Türkleri aynı milletin evlatları olarak uzun yıllar aynı çatı altında varlıklarını sürdürmüşlerse de devlet olma sürecinde, tarihin farklı dönemlerinde, iki toplum farklı devletler kurarak ayrı çatılar altında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş ve Azerbaycan topraklarında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulmuştur (Karaman, 2012, s. 1).

Azerbaycan bölgesine yapılan ilk Türk akınları İskitler tarafından M.Ö. VII. yüzyıla dayanmaktadır. Bölgeye daha sonra Sabirler hâkim olup Hunların geçiş bölgesi üzerinde bulunmaktadır. 700'lü yıllarda Hazarlar bölgeye yerleşmiştir. Azerbaycan coğrafyası Büyük Selçuklular zamanında Türk yurdu olmuş özellikle Tuğrul ve Çağrı Beyler zamanında bölgeye çok sayıda akın düzenlenmiştir. Bölgenin fethi ile Oğuz (Türkmen) toplulukları bölgeye yerleşmiştir. Moğol istilasıyla etkilenen bölge bir ara İlhanlılar ve Altın Orda hâkimiyeti altında kalmıştır (Göl, 2016, s. 157). 1358 tarihi sonrasında Azerbaycan Celayirlilerin egemenliğinde bulunmuştur. Timur 1383 tarihinde Azerbaycan'ı emirliğine katmış fakat Çin Seferi sırasında ölmesiyle bölgede Karakoyunlular ve Akkoyunlular dönemi başlamıştır. Azerbaycan bu dönemde Türk nüfusu açısından en yoğun olduğu dönemi yaşamıştır (Mikayılov, 2010, s. 7).

16. Yüzyılın başlarında Akkoyunluların yıkılması sonucu bölgeye Safeviler egemen olmuşlardır. Safeviler Şiiliği devletin mezhebi ilan etmeleriyle bu mezhep bölgede yayılmıştır. Dolayısıyla Azerbaycan'da Şiilik birincil kimlik haline gelmiştir ve Şii Müslümanlar nüfusun % 70'lik kısmını oluşturmuştur. Aynı zamanda Safeviler döneminde ülkede tarım ve bölgede ticaret gelişmiştir. Ülkede Moğol istilasının neden olduğu yıkım çoğunlukla onarılmışsa da Safevi Hükümdarı Şah İsmail'in Şii mezhebinin kullanarak Anadolu topraklarında yayılma girişimleri sonucu yaşanan Osmanlı-Safevi savaşları ülkenin gerilemesine neden olmuştur (Karaman, 2012, s. 7).

18. Yüzyılda Azerbaycan topraklarında Safevi, Osmanlı ve Rusya arasında hâkim olma mücadelesi yaşanmıştır. Safevilerin zayıflamasıyla Azerbaycan beylerbeylikleri merkeze tabi olmak istemeyip isyan etmişlerdir. Safeviler ise otoritelerini korumak ve

Osmanlının bölgede etkinliği zayıflatmak amacıyla Rusya'dan askeri destek istemişlerdir (Göl, 2016, s. 158).

Safevi devletinin son dönemlerinde Tebriz, Osmanlı ve Safevi arasında birkaç defa el değıştirse de 1736 yılında İran hâkimiyeti altına girmiştir. Tüm çabalara rağmen bu süreçte Osmanlı Devleti Azerbaycan'a tam anlamıyla hâkim olamamıştır. 1736 yılında Nadir Şah Safevi hanedanına son vererek Afşarlar hanedanının kurucusu olmuş ve tahta geçmiştir. Nadir Şah, Müslüman halk arasında yaşanan mezhep farklılıklarını sonlandırmak amacıyla bazı girişimlerde bulunmuştur. Nadir Şah, Safevi şehzadesi olan Safi Mirza'nın Osmanlıya sığınması ve İran tahtında hak iddiasında bulunması sonucu Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmıştır. Nadir Şah 1746 yılında Osmanlı Devleti ile antlaşma imzalanmış ve 1747 yılında ise öldürülmüştür. Nadir Şah'ın ölümü sonrasında Azerbaycan'da politik çekişmeler ve iç savaşlar yaşanmış ve yarı bağımsız feodal devletler olan hanlıklar kurulmuştur (Dalkılıç, 2015, s. 14).

1808-1828 tarihleri arasında Azerbaycan'da kendi benliklerini devam ettiren Kuba, Derbend, Lenkeran, Şirvan (Bakü), Revan, Şeki, Gence, Karabağ, İrevan ve Nahçıvan'da Azerbaycanlı Türk hükümdarlar bulunmaktadır. Stratejik öneme sahip olan bu hanlıklar Rusya, İran ve Osmanlı Devleti arasında anlaşmazlık konusu olmuştur. 1812 yılında bu hanlıkların bir kısmı Çarlık Rusya'sının hâkimiyeti altına girmiştir (Göl, 2016, s. 158).

1812 Gülistan Antlaşması ile Kuzey Azerbaycan'da Rusya'nın üstünlüğü sağlanmıştır. 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile İran, 1829 yılında Edirne Anlaşması ile Osmanlı devleti tarafından Rusya'nın üstünlüğü kabul edilmiştir. Yapılan antlaşmalar sonucu Azerbaycan'ın güney toprakları İran'ın, kuzey toprakları Rusya'nın hâkimiyetinde kalmıştır (URL-5, 2021).

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonucu yenilen Osmanlı Devleti, Enver Paşa döneminde Almanlarla işbirliği yaparak Kafkasya'da aktif bir siyaset yürütmüştür. Osmanlı Devleti, Rusları bölgeden çıkarıp Azerbaycan ve Dağıstan'ı kurtararak kendi himayesinde bir devlet kurmayı amaçlamıştır. Ancak Rusların direniş ve mevcut olanakların yetersiz oluşu sonucu başarısız olmuştur (Karaman, 2012, s. 9). Böylece 19. Yüzyılın sonlarında Kafkasya bölgesinde kontrolü büyük oranda Rusya ele geçirmiştir.

Ekim 1917'de yaşanan Bolşevik ihtilali sonucu, Rusya'da Çar rejimi yıkılmış, Kafkasya ulusları bağımsızlık arayışı içerisinde yeni yönetim arayışı içerisine girmişlerdir. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Kafkas ulusları olarak "Federal Demokratik Kafkas Cumhuriyeti" ni kurmuş olsalar da Gürcülerin ve Ermenilerin Osmanlıya karşı beslemiş

oldukları olumsuz tavırlar sonucu Azerbaycan'ın tepkilerine neden olmuş, sonuç olarak bu oluşum dağılmıştır (URL-15, 2021).

1917 Bolşevik İhtilali sonrasında Güney Kafkasya bölgesi temsilcileri Tiflis'te “geçici hükümet” kurulmasına kararı vermiştir. Böylece Bolşevik iktidarını tanımayan ancak kendini Rusya İmparatorluğuna bağlı gören bu geçici hükümet, Güney Kafkasya Komiserliği adı altında 1917 yılının Kasım ayında Tiflis'te bir özyönetim kurmuştur (Dalkılıç, 2015, s. 17).

Tiflis'te kurulan Komiserlik, Umum Rusya Kurucu Meclisi toplayıncaya kadar Bakü istisna tutularak Güney Kafkasya'nın yönetiminden sorumlu olacaktır. Bakü'de ise Bolşevik Rusya'ya bağlı Bakü Sovyet'i yönetimi ele geçirmiştir (Farzali, 2011, s. 11).

1917 yılının sonlarında Türk-Rus savaşının sona ermesine neden olan iki gelişmeden biri Erzincan mütarekesi bir diğeri ise Brest-Litovsk Anlaşmasıdır. Böylece Türkiye ile Rusya arasında cephe savaşları sona ererken Rus işgalindeki Osmanlı (Türk) topraklarının Ermeni ve Gürcü kuvvetlerine bırakılması devamında yeni sorunların yaşanmasına neden olmuştur (Benhür, 2009, s. 24).

Brest-Litovsk Antlaşması sonucu Rusya, Doğu Anadolu topraklarından çekilmiş, Osmanlı Devleti ise daha önce 1878'de kaybetmiş olduğu Kars, Ardahan ve Batum'u topraklarına katarak 1877 yılındaki sınırlarına ulaşmıştır. Bu antlaşma sonrasında Osmanlı Hükümeti Rusya ile ilişkilerin normalleşmesi adına Moskova'ya elçi olarak Galip Kemal Bey'i göndermiştir. Böylece Osmanlı Hükümeti, gerek diplomatik gerek askeri alanda çalışmalarla Kafkaslarda ortaya çıkan yeni durumu lehine çevirmek istemiştir (Yavuz, 2020, s. 372).

Brest-Litovsk Antlaşması ile Rus askerleri Doğu Anadolu bölgesi ve Kafkaslardan çekilmiştir. Fakat Ruslar çekildikleri bölgede Ermeni çetelerinin ve Gürcü birliklerinin silahlanmasını desteklemiştir. Rusların boşalttıkları bölgede Ermeniler çetelerini, Gürcüler milis güçlerini kurarak Türklere düşmanca davranmıştır (Mustafalı, 2020, s. 286).

Rusya'da 22 Mart 1917 tarihinde iktidara gelen Menşevikler Kafkasya'da kendilerine yakın bir oluşum olan Maverai-i Kafkas Meclisi'ni kurmuşlardır. Kurulan meclisi çoğunlukla Gürcü ve Ermeniler oluşturmakla beraber az sayıda Azerbaycan Türkleri bulunmaktadır. Kendini Rusya'nın bir parçası olarak gören bu hükümet, Brest-Litovsk anlaşması ile Kars, Ardahan, Batum'un Osmanlı'ya verilmesi kararına tepki göstermektedir (Mustafalı, 2020, s. 287).

Rusya'nın Osmanlı'ya bıraktığı Kars, Ardahan ve Batum Maver-i Kafkas Hükümeti Birlikleri tarafından boşaltılmamıştır. Bu durum karşısında Osmanlı Hükümeti 1918 Mart ayında Maver-i Kafkas Hükümeti temsilcileri ile mevcut durumu görüşmek ve antlaşmayla elde ettiği yerlerin tahliyesini sağlamak amacıyla Trabzon'da görüşmeler düzenlemiştir. Yine 3 Mayıs 1918 tarihinde Batum'da aynı hükümet temsilcileri ile görüşmeler devam etmiştir. Batum Konferansı ile devam eden görüşmelerde Ermeniler Sovyetlerle, Gürcüler Almanlarla işbirliği içerisinde olmuştur. Osmanlı ordusunun Azerbaycan'a destek olması ve Kafkas Harekâtına devam etmesinden dolayı Maver-i Kafkas Hükümeti bir çıkmazın içerisine girmiştir (Yavuz, 2020, s. 372).

Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk Antlaşması sonrasında doğuda işgal edilen topraklarını almak amacıyla mücadele etmiştir. Yapılan konferansların sonuçsuz kalmasıyla Maver-i Kafkas Hükümeti etkisiz hale gelmiştir. Üç farklı milletten oluşan Maver-i Kafkas Hükümeti, üç milletin (Ermeniler, Gürcüler ve Türkler) siyasi hedefleri ve sınırları farklı olmasından dolayı varlıklarını uzun süre koruyamamışlardır. Dolayısıyla 26 Mayıs 1918'de merkezi Tiflis'te olan Maver-i Kafkas Hükümeti dağılmıştır. Aynı tarihte Ermenistan, Gürcistan, iki gün sonra da Azerbaycan bağımsızlıklarını ilan etmiştir (Mustafalı, 2020, s. 287).

Bağımsızlığın ilanı ile Seym'de bulunan Azerbaycanlı üyeler bir "Milli Meclis" kurmuş ve Mehmet Emin Resulzade'yi başkanlığa seçmişlerdir. Gence, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin geçici merkezi olmuştur (Mikayılov, 2020, s. 27).

Osmanlı Devleti ile Ermenistan ve Gürcistan arasında yaşanan savaş sona ermiş, Azerbaycan ise her ne kadar bağımsızlığını elde etmiş olsa da Bakü henüz ele geçirilmemişti. Bakü'nün Osmanlı Devleti açısından tarihi, siyasi ve kültürel önemi bulunmaktadır. Bakü'de artarak devam eden Ermeni zulümlerine karşı Osmanlı Türkleri bir kurtarıcı olarak görülmekteydi. Dolayısıyla Bakü Türk milliyetçiliğinin merkezi konumuna gelmiştir. Bu süreçte Azerbaycan'ın bağımsızlığını savunan liderler: Hüseyinzade Ali Turan, Ahmet Ağaoğlu, Alimerdan Topçubaşı bu merkezden mücadelelerini sürdürmüşlerdir (Göl, 2016, s. 164).

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk merkezi Bakü'nün, Bolşevik işgali altında bulunmasından dolayı Gence olmuştur. Bakü'deki Bolşeviklerin durumu, Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan petrolleri üzerindeki talepleri ve komşu devletlerle ilişkileri yeni kurulmuş olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kendisini koruma amaçlı birtakım anlaşmalar yapmasını ve ittifaklar kurmasını gerekli kılmaktaydı. Dolayısıyla bu durumda

başvurulacak en önemli dost coğrafi, etnik, dini ve kültüre olarak hiç şüphesiz ki Türkiye'dir. Türkiye ve Azerbaycan arasında 4 Haziran 1918 yılında imzalanan Batum Antlaşması ile çeşitli konularda işbirliği kararı alınmıştır. Türkiye Azerbaycan'ın istemesi durumunda askeri yardımda bulunabileceği bu antlaşmanın maddeleri arasında yer almıştır (Benhür, 2009, s. 26). Türkiye, ortak bir tarihi geçmişe sahip olmanın etkisiyle içinde bulunduğu zor koşullara rağmen Azerbaycan halkına desteğini esirgememiştir.

Azerbaycan ve Azerbaycan'ın tabii başkenti olarak Bakü'nün işgal kurtarılması Enver Paşa için ideal bir vazife olarak görülmüştür. Bundan dolayı Şark Orduları Grup Komutanlığına amcası Halil Paşayı, Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına ise kardeşi Nuri Paşayı getirmiştir (Mikayılov, 2010, s. 24).

Nuri Paşa, Bakü'yü işgalden kurtarip ve buradaki Bolşevik hâkimiyetine son vermeyi amaçlıyordu. Ancak emri altında bulunan kuvvetler asker sayısı, silah ve cephane bakımından yetersiz durumdaydı. Mevcut yetersizlikleri gündemde tutan Nuri Paşa, Enver Paşa ve Şark Orduları Grubundan destek beklemekteydi. Osmanlı'nın doğu'daki amacı Bakü'nün kurtuluşunun Azerbaycan'ın bağımsızlığı açısından bir an önce gerçekleşmesiydi. Bunu yanında Osmanlı Devlet'i Bakü'nün kurtuluşunu sağlamak için yalnızca askeri alanda değil diplomasi alanında da yoğun çaba göstermekteydi (Farzali, 2011, s. 28).

Osmanlı Devleti, Kafkas harekâtından önce orduda birtakım düzenlemeler yapmıştır. Bu doğrultuda I. ve IV. Kolordu birleştirilerek IX. Ordu oluşturulmuştur. Yine Azerbaycan'ın Gazah bölgesine, Mürsel Bey komutasında V. Kafkas Fırkası yönlendirilmiştir. 25 Mayıs 1918 tarihinde Nuri Paşa subaylar eşliğinde Gence'ye ulaşarak burada Kafkas İslam Ordusu'nu kurmuştur. Bu arada 10 Haziran tarihinde V. Kafkas Fırkası da Gence'yi geçerek burada Kafkas İslam Ordusu'na katılmıştır (Dalkılıç, 2015, s. 26). Böylece Kafkas İslam Ordusu kurulmuş ve kurulan bu ordu Azerbaycan ülkesinin geleceği açısından oldukça önemli görünmekteydi.

Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuri Paşa, Azerbaycan'a gelerek burada milli bir Azerbaycan Ordusu oluşturmak amacıyla kısa sürede çalışmalara başlamıştır. Böylece Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ordu kurma görevini "Kafkas İslam Ordusu" düzenleyecektir. Oluşturulacak komutanları başlangıçta Osmanlı subaylarında oluşacak ilerleyen zamanlarda yerlerine yetişecek Azeri Türk subayları geçecektir (Mikayılov, 2010, s. 32).

1918 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Kafkas İslam Ordusu'nun yapmış olduğu savaşlar sonucu Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmı işgalden kurtarmıştır. Aynı yıl Haziran ayının sonlarında Karameryem yakınlarında yaşanan çatışmalar sonucu Kızıl Ordu mağlup edilmiştir. 7-11 Temmuz tarihlerinde devam eden mücadelede Kürdemir daha sonra Gökçay, Aksu, Salyan işgalden kurtarılmıştır. 20 Temmuz tarihinde daha fazla direnemeyen Bolşevikler Şamahı'dan çekilmiştir. Türk ordusunun vermiş olduğu mücadeleler sonucunda Bakü 15 Eylül 1918 tarihinde kurtarılmıştır (Dalkılıç, 2015, s. 27).

Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'daki varlığı bazı çıkar çevreleri tarafından Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti tarafından sömürge haline getirilmeye çalışıldığı ya da Bakü'nün işgali şeklinde değerlendirilmek istenmiştir. Oysa Türk askerleri, Azerbaycan'ın daveti sonucu yapılan birtakım anlaşmalara dayanarak Azerbaycan'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünün korunması amacıyla mücadele etmiş ve bu amaç uğruna binlerce şehit vermişlerdir (Mikayılov, 2010, s. 37).

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi gereği Türk ordusu Elviye-i Selase dışında Kafkas topraklarından çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun sonucu olarak 21 Ekim-5 Aralık 1918 tarihleri arasında Osmanlı ordusu, Brest-Litovsk dışında ele geçirmiş olduğu topraklardan tahliye edilmiştir. Mondros Antlaşması gereği Kafkasya Türkleri kendi haline bırakılmıştır (Mustafalı, 2020, s. 295).

Mondros mütarekesi sonrasında İngilizler Kafkasya'yı işgal ederek burada "cordonsanitaire" kurarak Türk-Rus münasebetini kesmiştir. Kafkasya'da bağımsız devletlerin kurulmasıyla İngilizler 28 Ağustos 1919'da önce Batum hariç Kafkasya bölgesini, Temmuz 1920 tarihinde ise Batum topraklarını terk etmiştir. İngilizlerin bölgeden çekilmesi ile Azerbaycan halkı işlerini bizzat kendi idare etmeye başlamıştır. Azerbaycan bağımsızlığı 11 Ocak 1920 tarihinde Paris Barış Konferansı ile birçok devlet tarafından tanınmıştır. Bunu üzerine Bolşevikler Yakındoğu'nun karmaşıklığından yararlanarak Kafkasya'yı tekrardan işgale başlamış, 27 Nisan 1920'de taarruza geçmiş ve Azerbaycan Halk Cumhuriyetini istifa etmek zorunda bırakmıştır. Sovyet Rusya, Azerbaycan'da 28 Nisan 1920'de Sovyet hâkimiyetinin kurulduğunu ilan etmiştir (Göl, 2016, s. 165).

3 Mayıs 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği mektupta ile "Devlette paranın kalmadığını, parayı temin edebilecek bir kaynağın da bulunmadığını, başka kaynaklardan paranın temin edilmesine

kadar Azerbaycan hükümetinden borç alınması için ricada bulunmuştur.” Kazım Karabekir Paşa’nın bu isteği Azerbaycan’da Dr. Neriman Nerimanov başkanlığındaki hükümete iletmiştir. Nerimanov’un şahsi emri ve Azerbaycan Dışişleri Bakanı Mirza Davut Hüseyinov 1921 yılında Birinci ve İkinci İnönü Savaşlarının kazanılması neticesinde çekmiş olduğu telgrafta “...Kazanılan zaferlerden dolayı Türk milletini Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adına tebrik ederiz” ifadelerinde bulunmuştur. Ayrıca Azerbaycan halkı destek olmak amacıyla 30 sistern petrol, 2 sistern benzin ve 8 sistern kerosin gönderdiğini bildirmektedir (Mikayılov, 2010, s. 106).

4.1.2. Azerbaycan bağımsızlığı sonrasında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin (ADC) 28 Mayıs 1998’de bağımsızlığını elde etmesi sonrasında başlayan Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, 1920 yılı itibariyle kesilmiştir. Ancak Azerbaycan’ın tekrar bağımsızlığını kazanması ve Türkiye tarafından 9 Kasım 1991’de bağımsızlığının tanınmasıyla iki devlet arasında ilişkiler yeniden tesis edilmiştir. Türkiye, Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk devlet olmuş ve 30 Aralık 1991 tarihinden itibaren iki devlet arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştur (Halilzade, 2022, s. 18).

SSCB son dönemlerinde siyasi, ekonomik, ideolojik yönlerde ciddi sorunlar yaşamaktaydı. Özellikle ekonomik alanda yaşanan sorunlar diğer sorunları tetiklemekteydi. 1985 yılında Sovyet yönetimi mevcut krizlerin üstesinden gelmek amacıyla ülkenin potansiyel olanaklarını seferber ederek yeniden yapılanmaya gitmişse de başarılı olamamıştır. Yaşanan başarısızlıklar mevcut krizlerin derinleşmesine ve imparatorluğun çöküşüne zemin hazırlamıştır (Karaman, 2012, s. 12).

1985 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov, “perestroyka” ve “glasnost” adı verilen siyaset çizgisiyle ülkesinde köklü reformlarda bulundu. Ancak ülke ekonomisi bu durumdan olumsuz yönden etkilendi ve siyasi yönde Komünist Partisi nüfusu ciddi anlamda sarsıldı (Dalkılıç, 2015, s.41). Aynı dönemlerde bölgede etnik çatışmalar yaşanmıştır. Azerbaycan açısından en önemli sorun ülke topraklarının Ermenistan tarafından işgal edilmesidir. Azerbaycan uzun yıllar Ermeni saldırılarına maruz kalmıştır (Salmanlı, 2007, s. 2).

1990 yılına yaklaşırken SSCB’nin dağılma süreci ve Ermenistan’ın Karabağ bölgesinde hak iddiaları, bölgede sorunların yaşanmasına neden olmuştur. 1991 yılında

Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlığını kazanmıştır. Fakat Karabağ bölgesinde Ermeni faaliyetleri ve bölgede konumlanmış bulunan Rusların da dâhil olduğu sıcak çatışmalara dönüşmüştür (Erarslan ve Özdemir, 2021, s. 322).

1991 yılı sonunda Kafkasya’da bağımsız olan devletleri ilk tanıyan devlet Türkiye olmasından dolayı özellikle Türk cumhuriyetleriyle sıkı diplomatik ilişkiler içerisine girmiştir. Türk Cumhuriyetleri siyasal, ekonomik ve sosyal model arayışı içerisinde ve batıya yakınlaşma çabasından dolayı Türkiye çekici bir model olarak görünmüştür. Sovyetler Birliğinin dağılması ile birlik içerisinde bulunan bu ülkeler siyasi, askeri, ekonomi ve eğitim başta olmak üzere gerek kendi aralarında gerekse uluslararası alanda işbirliğinde bulunmaları neticesinde önemli ihtiyaçları mevcut işbirliklerini geliştirmek olmuştur. Türkiye’nin bölge ülkeleriyle yakın temasta bulunması, İran ve Rusya’nın bölgeye yönelik olası faaliyetlerini istemeyen ABD ve Avrupa Birliği (AB) tarafından desteklenmiştir (Babayeva, 2013, s. 7).

24 Ağustos 1991 tarihinde Sovyet Komünist Partisi feshedilmiştir. Sovyet Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan etmiştir. 21 Aralık 1991 tarihinde ise Rusya Federasyonu kendisinden ayrılan devletleri Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) adı verilen oluşum ile bir araya getirmeye çalışmıştır. Kurulan cumhuriyetlerin iktisadi alanda Rusya’ya bağımlılığı devam etmiştir. Azerbaycan da BDT’nin üyesidir (Salmanlı, 2007, s. 18).

1991 Yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan’ın ilk cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov, dış politikada Rusya yanlısı bir siyaset izlemekte ve Moskova’nın istekleri yönünde hareket etmekteydi. Bu durum o dönemde Azerbaycan’ın çıkarlarına uygun olmamakta ve ülkenin bağımsızlığına zarar vermekteydi. Mutallibov her ne kadar Rusya taraftarı davranışlar sergilese de Türk Devleti’yle ilişkilerin olumlu yönde gelişmesi adına adımlar atmıştır. Mutallibov, 14 Ocak 1992 tarihinde Türkiye Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Daire Başkanı Bilal Şimşir başkanlığındaki heyet ile görüşmüştür. Dolayısıyla iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulmuş ve büyükelçilikler açılması yönünde kararlar alınmıştır (Karimov, 2007, s. 7).

1988 Yılında Azerbaycan’da yaşanan birtakım iç siyasi gelişmeler ve Dağlık Karabağ sorunu, Azeri halkında kitlesel bir siyasi hareketliliği başlatmıştır. Rus destekli Ermeni taleplerinin yarattığı kontrolsüzlük Azerbaycan Halk Cephesinin (AHC) temelini oluşturmuştur (Beşikçi, 2016, s. 238).

Azerbaycan'daki milli hareket sonucu 16 Temmuz 1989 tarihinde Bakü'de AHC kuruluş konferansı gerçekleşmiştir. AHC'nin Pogram ve Tüzüğü'nün onaylanması ile Yönetim Kurulu belirlenmiştir. Böylece AHC Başkanı Ebulfeyz Elçibey seçilmiştir (Dalkılıç, 2015, s. 42).

Azerbaycan Bağımsızlığının ilk yıllarında ikili siyasi hâkimiyet söz konusu olmuştur. Bir tarafta Moskova destekli Mutallibov, öte yanda halk destekli bir anlamda gerçek güç sahibi olarak görülen Elçibey liderliğindeki AHC'dir (Beşikçi, 2016, s. 238).

Seçimleri Ebulfeyz Elçibey'in kazanması Türkiye-Azerbaycan ilişkileri açısından yoğun bir dönemi başlatmıştır. Elçibey, ideolojik olarak milliyetçi kimliğini ve Atatürk'e olan tutkusunu sık sık ifade etmekte ve "Türkiye Azerbaycan'ın dış politikasında başköşede yer alacaktır" şeklinde ifadelerle Türkiye'ye vermiş olduğu önemi belirtmektedir. Elçibey, Türkiye'yi stratejik ortak olarak görmekte ve dış politikada Türkiye'nin çıkarlarına uygun hareket etmeye çalıştıklarını belirtmektedir (Aslanlı ve Hesenov, 2005, s. 142).

Elçibey döneminde Türkiye, ülkenin siyasetinde önemli görevler üstlenerek yakın bir işbirliği içerisinde bulunmuştur. Türkiye bu doğrultuda bir yandan Azerbaycan'ı uluslararası alanda tanıtmak amacıyla çabalarırken diğer taraftan ülkenin kuruluşu ile ortaya çıkan yapısal sorunlarını gidermeye ve Karabağ Savaşı sonrası uğramış olduğu zararları onarmaya çalışmaktadır (Yılmaz ve Sayın, 2013, s. 33).

Elçibey, 28 Ekim 1992 tarihinde dokuz günlük Türkiye'yi ziyareti sırasında Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına katılmıştır. Elçibey bu ziyareti sırasında 31 Ekim tarihinde Ankara'da düzenlenen ilk Türk Devletleri Zirvesi'ne katılarak ortak beyannameyi imzalamıştır. 2 Kasım tarihinde ise Ankara'da Azerbaycan Büyükelçiliği açılmış ve bu doğrultuda iki ülke arasında ticaret, ulaşım, suçluların iadesine yönelik birtakım konularda anlaşmalar imzalanmıştır. Yapılan anlaşmalar arasında en önemlisi İşbirliği ve Dayanışma Anlaşması, farklı alanlarda ilişkileri geliştirmeye yönelik konuları kapsamaktadır. Böylece imzalanan anlaşmalar Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin ekonomik alanda geliştirilmesine yönelik Türk iş adamlarına kolaylıklar sağlamaktadır (Aslanlı ve Hesenov, 2005, s. 143).

Elçibey döneminde zengin petrol kaynaklarına sahip ancak petrolün üretim, işletim ve dünya pazarlarına ulaştırılması için lazım olan mali ve teknolojik gücün yetersiz olmasından Azerbaycan yönetimi, yabancı şirketlerin yatırım yapmaları amacıyla ön anlaşmalar imzalamıştır. Batılı şirketlerle yapılan mutabakatlarda Türkiye de yer almış ve Azerbaycan yönetimi 9 Kasım 1992'de Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) ile

batılı petrol şirketleri arasındaki anlaşmalar imzalanmıştır. Bu anlaşmalarda Türkiye'yi temsilen Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) yer almıştır. Azerbaycan'ın Rusya ve İran'ın yapılan anlaşmalarda yer almak yönünde ısrarlarına rağmen bu isteklerini geri çevirmesi ve TPAO'yu yapılan petrol anlaşmalarına dâhil etmesi Elçibey döneminin dış politikada Türkiye odaklı hareket ettiğinin göstergesidir (Farzali, 2011, s. 135).

Elçibey iktidarda bulunduğu dönem Azerbaycan açısından Türkiye'nin dış politikada özel bir yeri bulunmaktadır. Bu doğrultuda Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi ve stratejik ortaklık kurulması yönünde politikalar geliştirilmiştir. Elçibey dönemi, İkili ilişkilerin geliştirilmesine yönelik Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal'la görüşmeler gerçekleşmiştir. Böylece 1993 yılı Mart ayı, Azerbaycan petrolünün Ceyhan'a aktarımı hakkında gizli bir anlaşma yapılmış olsa da Azerbaycan'da gerçekleşen darbe sonucu iktidara gelen Haydar Aliyev yönetimi ile anlaşma askıya alınmış ve Türkiye bu sürecin dışında tutulmuştur (Beşikçi, 2016, s. 242).

1993 yılının ortalarında iktidara gelen Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan dış politikasında stratejik değişimler yaşanmıştır. Aliyev, Azerbaycan bölgesinde barış ve huzuru sağlayacak ilişkilerin geliştirilmesini amaçlamıştır. 1993-2003 yılları arasında Azerbaycan'ın bölgesel ve uluslararası alanda Aliyev politikasının genel ilkelerine dayanarak hareket etmiş ve bu ilkelerini dört temel üzerinde oturtturarak oluşturmuştur. Birincisi: Azerbaycan'ın bağımsızlığını dünyaya tanıtmak, ikincisi: Azerbaycan'ın demokratik blok içerisinde yer aldığını göstermek, bir diğeri: ülkesini uluslararası kuruluşlara üye yaparak etkinliğini artırmak son olarak Ermeni sorununu adil bir şekilde çözmek olacaktır (Babayeva, 2013, s. 40).

1994 yılında Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev Türkiye'ye gerçekleştirmiş olduğu ziyaretinde iki ülke ilişkilerini dikkate alarak kullandığı “Tek Millet İki Devlet” söylemi ilişkiler açısından slogan haline gelmiştir. Dolayısıyla bu söylem, iki ülke arasında tarihsel, kültürel ve etnik bağları ön plana çıkartmıştır. Böylece bu söylem dış politikada iki ülke arasında moral değerlerin öne çıkmasına ve ilişkilerin kardeşlik esasına göre düzenlenmesine neden olmaktadır (Erarslan ve Özdemir, 2021, s. 319).

1994 yılının Şubat ayında Haydar Aliyev'in Türkiye'yi ziyaretinde karşılıklı teşvik ve yatırımların korunmasını sağlamanın yanında Çifte Vergilendirmeyi Önleme anlaşması imzalanmıştır. İlerleyen yıllarda iktisadi ilişkilerin hukuki altyapısının oluşturulması adına iki ülke arasında çok sayıda anlaşma, protokol ve belge imzalanmıştır (Aslanlı, 2018, s. 18).

9-10 Haziran 1994 tarihinde Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in daveti ile İstanbul'a gelen Haydar Aliyev, ziyareti sırasında Başbakan Çiller ve İstanbul'da bulunan ABD, İngiltere, İsveç Dışişleri Bakanları ile görüşmüştür. Bu kısa ziyaret sırasında Aliyev, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin geliştirilmesi ve birçok alanda işbirliğinin artırılması, Dağlık Karabağ ve Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali konularına ağırlık verilmiştir. Sorunların barışçıl yollarla çözülmesi adına görüş alış verişinde bulunulmuştur (Dalkılıç, 2015, s. 113).

20 Eylül 1994 tarihinde Bakü'nün Gülistan Sarayı'nda imzalanan anlaşmaya göre Azerbaycan'ın en önemli petrol sahası Azeri-Çirak-Güneşli yataklarının işlenmesi ve gelir dağılımı hakkında 400 sayfalık sözleşmeye 8 ülkeden (Azerbaycan, Türkiye, Rusya, ABD, Büyük Britanya, Japonya, Suudi Arabistan, Norveç), 13 şirket (SOCAR, BP, Amoco, McDermott, LUKoil, Yunocal, Exxon, Statoil, Türkiye Petrolleri, Remko, Delta, Penzooil, Itochu) katılmıştır. Dolayısıyla Azerbaycan gerek Türkiye'ye gerekse batılı devletlere petrol ve doğal gaz ihracatına dayalı enerji projelerini gerçekleştirmeye yönelik somut adımlar atmıştır. Sonraki dönemlerde 19 ülkeyi temsilen 41 petrol şirketi ile 27 anlaşmanın önü açılmış ve böylece Türkiye-Azerbaycan ilişkileri siyasi ve ekonomik alanda ilerlemiştir (Halilzade, 2022, s. 20).

Aliyev dönemi Azerbaycan dış politikasında ön plana çıkan unsur denge politikası olmuştur. Aliyev dönemi ülkenin dış politikası iki aşamalı olarak ele alınabilir. Aliyev, ilk aşamada Ebulfez Elçibey döneminin katı Batı yanlısı politikası, Rusya ve İran karşıtı tutumlarının ortaya çıkardığı zararları telafi etmeye çalışmıştır. İkinci aşama olarak da dengeli bir siyaset izleyerek bölgede etkin, uluslararası alanda uyumlu bir politika yürütmüştür (Yılmaz ve Sayın, 2013, s. 36).

Süleyman Demirel döneminde Azerbaycan ile dostluk ilişkileri güçlenmiştir. İki taraf arasında diplomatik ilişkiler 1996 yılı sonrasında hızlanmıştır. Türkiye'nin, uluslararası alanda Azerbaycan'ın lehine izlemiş olduğu siyasi ve diplomatik destek Aliyev'i memnun etmiştir. Mesut Yılmaz'ın başbakanlığı sırasında Azerbaycan'a Ermeni işgali sona erinceye dek Ermenistan ile Alicant sınır kapısının kapalı kalacağı güvencesi verilmiştir. 2000 yılı başlarında Çeçenistan nedeniyle Azerbaycan-Rusya arasında yaşanan gerginlik sonucu Azerbaycan üzerinde artan Rus baskısının azaltılması amacıyla Aliyev Demirel'den yardım istemiştir. Bu durum karşısında Türkiye Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) üzerinden kullandığı inisiyatif ile Azerbaycan'ı desteklemiştir. Demirel

sonrası cumhurbaşkanı olan Ahmet Necdet Sezer'in Azerbaycan'a ilk yurt dışı ziyaretini düzenlemiş olması bu devlete vermiş olduğu önemi göstermektedir (Beşikçi, 2016, s. 246).

Azerbaycan ile Türkiye arasında 5 Mayıs 1997 tarihinde imzalanmış olan Stratejik Ortaklık Deklarasyonu'na göre Hazar'dan çıkarılan petrolün Türkiye'nin coğrafi konumundan faydalanarak pazarlama yapabilmesi, Ermenistan'ı Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili kınaması, Ermeni askerlerinin bölgeden çekilmesi gibi birtakım konular değerlendirilmiştir (Salmanlı, 2007, s. 39).

Haydar Aliyev, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin her alanda sıkı bir işbirliği içerisinde olmasının bugün ve gelecek açısından zorunluluk olduğunu belirtmektedir. Aliyev, iki ülke ilişkilerini tanımlarken bir milletin kurmuş olduğu iki devlet olarak ifade etmekte ve her fırsatta iki devletin tarihi bağlarına değinmekte bunun yanında tüm Türk devletleri arasında işbirliğinin gerekliliğini belirtmektedir (Dalkılıç, 2015, s. 106-107).

Azerbaycan Türkiye ilişkilerinde Aliyev dönemi altın yıllarını yaşamış ve birçok anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaların en önemlisi "Yüzyılın Anlaşması" olarak bilinen BTC Boru Hattı Projesi'nin karara bağlanmasıdır (Karaman, 2012, s. 37).

Haydar Aliyev Türkiye'ye duymuş olduğu sevgiye her fırsatta ifade etmiştir. Enerji konusu iki ülke arasında stratejik ortaklığın kurulup birlikte gelişebilecekleri alanlardandır. Günümüzde Haydar Aliyev döneminde temelleri atılan Azerbaycan petrolü ve doğal gazı Türkiye üzerinde ihraç pazarlarına ulaştırılması projeleri devam etmektedir. Bakû-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakû-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı, bunlara ek olarak son zamanlarda gündemde olan Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaşacak olan Trans Anadolu Boru Hattı Projesi aynı stratejinin ulaşım alanındaki devamı niteliğindedir (Beşikçi, 2016, s. 246).

Azerbaycan dış politikasında Haydar Aliyev ve İlham Aliyev dönemlerinde denge politikası ön plana çıkmıştır. Haydar Aliyev ile temelleri atılan bu siyaset İlham Aliyev tarafından çok boyutlu bir hal almış, kurumsallaştırılmış ve uygulanmıştır (Yılmaz ve Sayın, 2013, s. 36).

Ak Parti döneminde Türkiye, iyi komşuluk politikası gereği Orta Doğu, Balkanlar ve Kafkasya coğrafyalarında aktif bir rol üstlenip önemli bölgesel bir aktör olmaya çalışmıştır. Türkiye, bölgesel sorunlar karşısında yoğun diplomasi ve çok taraflı girişimler kanalıyla sorunları çözme çabası içerisindeydi. 2000'li yıllarda Türk dış politikasında Ak Parti hükümeti bölgeye yönelik tarihi ve kültürel bağları ön plana çıkarmaktan ziyade

ekonomik bağların geliştirilmesine yönelik boru hatlarına öncelik vermeyi tercih etmiştir (Sözen, 2022, s. 39).

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ikili ilişkiler ekonomik açıdan Ekonomik ve Ticari İlişkiler Karma Ekonomik Komisyonu (yaygın ve kısa kullanımı Karma Ekonomik komisyon-KEK) 25 Şubat 1997 tarihinde ilk toplantısını gerçekleştirilmiştir. Karma Ekonomik Komisyonun ikinci toplantısı ise 29 Mart 2001 tarihinde üçüncü toplantısı ise 12-14 Nisan 2005 tarihinde olmak üzere belirli aralıklarla gerçekleştirilmiştir. Karma Ekonomik Komisyonunun dördüncüsü 27-28 Temmuz 2006 tarihinde Bakü’de, beşincisi ise 11 Nisan 2008 tarihinde İstanbul’da gerçekleştirilmiştir. Bu toplantılarda işbirliğine yönelik adımların atılması hakkında ve aradaki sorunların çözümü hakkında konulara değinilmekte olup yakın aşamada adım atılması gerekli konular iki taraf açısından açıkça belirtmiştir (Aslanlı, 2018, s. 19).

2010 yılında gerçekleşen Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün Bakü ziyareti sonucu iki ülke arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım konusunda bir anlaşma imzalamıştır. Gül, ziyaret sırasında Karabağ sorununa da değinerek Azerbaycan’ın içinde yer aldığı durumun adaletsizliğine ve bu haklı mücadelesinde Türkiye’nin her platformda desteğine vurgu yapmıştır (Sözen, 2022, s. 40). Abdullah Gül’ün Bakü ziyareti ile iki ülke arasında imzalanan anlaşmanın maddelerinde ekonomik konular ele alınmış, tarafların ekonomik ve ticari ilişkileri iki ülkenin potansiyeli göz önüne alınarak geliştirilmesine ve ekonomik bütünleşmenin derinleştirilmesi doğrultusunda faaliyetlerini yoğunlaştırma kararları alınmıştır. Bunlara ek olarak karşılıklı yatırım, ticari, sanayi, maliye, tarım, gıda, bankacılık, bilişim ve iletişim teknolojileri, turizm ve farklı iktisadi alanlarda işbirliğinin geliştirilmesi, ihracatın artırılması, yeni teknolojilerin kullanımı, yatırımı ve teşviki amacıyla işbirliğini artırmaya yönelik kararlar alınmıştır (Aslanlı, 2018, s. 19).

Azerbaycan-Türkiye arasında ekonomik ve siyasi ilişkilerin geliştirilmesi, enerji kaynaklarının kullanılması, dağıtılması ve pazarlanması hususlarında ortak çıkarların yer aldığı bir alan oluşmuştur. Azerbaycan, Türkiye’yi stratejik ortağı yapmayı amaçlayarak enerji kaynaklarının taşınmasına yönelik işbirliği sağlanmış ve enerji koridoru için oluşturulan projelere yenileri eklenmiştir (Kürüm, 2021, s. 54). İki ülke arasındaki ilişkilerde son yıllarda karşılıklı yatırımlar ön plana çıkmakta ilişkilere enerji projeleri yön vermektedir.

4.2. Türkiye-Azerbaycan Enerji Hatları

Azerbaycan ve Türkiye arasında enerji alanındaki yatırımlar ekonomik ilişkilerin ana unsurunu oluşturmaktadır. Azerbaycan Devleti'nin sahip olduğu zengin doğal kaynaklara karşın Türkiye'nin enerji açısından dışa bağımlı olmasının bir sonucu olarak enerji ilişkileri gelişmiştir. Türkiye bulunduğu konum gereği enerji koridoru olma potansiyeline sahip olması Azerbaycan ile ilişkilerin bu yönde gelişmesine neden olmuştur. Türkiye'nin transit ülke konumunda yer alması Azerbaycan'ın Rusya tekelinden kurtulmasında ve enerji fiyatlarını belirlemesinde oldukça önemlidir (Kafkas, 2019, s. 74).

Türkiye bulunduğu jeopolitik konum gereği zengin yer altı kaynaklarına sahip komşuları ve enerji ihtiyacı olan Avrupa arasında bulunmasından dolayı kilit konumunda yer almaktadır. Bu doğrultuda enerji projeleri içinde aktif rol almakta ve bu durum stratejik konumunu güçlendirmektedir. Böylece kıtalararası önemli enerji koridoru görevi görmektedir.

4.2.1. Azerbaycan petrol boru hattı

4.2.1.1. Bakü-Novorossiysk petrol boru hattı

Bakü'den Novorossiysk'e uzanan bu hat kuzey ihraç yolu, Bakü'den devam ederek Rusya sınırını izlemekte olup daha sonra kuzeybatı yönünde dönerek Novrossiysk uzanmaktadır. Toplam 1244 kilometrelik uzunluğa sahip olan bu hattın yıllık 5 milyon ton taşıma kapasitesine sahiptir (Doğan, 2001, s. 43).

2005 yılında Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi (AIOC) tarafından 2,5 milyon ton üretilen ham petrol Bakü-Novorossiysk hattı ile taşınmıştır. AIOC ve SOCAR birlikte 4,1 milyon ton petrolün bahsi geçen hat aracılığı ile ihracatı gerçekleşmiştir. Böylece Azerbaycan petrolü Novorossiysk limanından Romanya, İtalya, Bulgaristan, Hırvatistan, Fransa ve İspanya gibi başka ülkelere de ihraç edilmiştir (Abbaszade, 2018, s. 48).

Bakü-Novorossiysk petrol boru hattı ile ham petrol, tankerler aracılığıyla Bakü'den Karadeniz'in Novorossiysk limanına nakledilmekte buradan da boğazlardan geçerek Akdeniz limanlarına taşınmaktadır. Ancak Kuzey Kafkasya'da yaşanan istikrarsızlık (Rus-Çeçen savaşı) Bakü-Novorossiysk boru hattının güvenliğini olumsuz yönde etkilemesinden dolayı bu durum Azerbaycan'ı petrol ihraç edebileceği alternatif yollar düşünmeye sevk

etmektedir. Ayrıca bahsi geçen hat aracılığı ile Azerbaycan petrolünün Rusya'ya ulaşması sonucu burada kalite yönüyle ağır olan Rusya'nın petrolüyle karıştırılmaktadır. Bu durum petrolde kalite sorununun yaşanmasına ve petrol fiyatlarında düşüşe neden olmaktadır (Almammadov, 2019, s. 44).

Bakü-Novorossiysk Boru hattı üzerinde Orta Asya petrolünün ihraç edilmesi Rusya'nın işine gelmektedir. Çünkü bu durumda Rusya petrol ihracatının miktarını kontrol edebilmektedir. Bu durumda Rusya AB'ye büyük oranda petrolün girmesini, dünyada petrol fiyatlarının düşmesiyle Rusya'nın olumsuz etkilenme olasılıklarına dayanarak bu boru hattı üzerinden fiyatların belirlenmesinde etkili olmaktadır (Abbaszade, 2018, s. 49).

1997 yılında AIOC "Çırak-1" platformundan çıkarılan birincil petrol Bakü-Novorossiysk hattı ile nakledilerek 1998 yılının Mart ayında Azerbaycan-Rusya sınırını geçmiştir. Azerbaycan uluslararası petrol projesinin gerçekleştirilmesinde önemli aşama başlamıştır. AIOC 1998 yılında Novorossiysk limanına 1,5 milyon ton petrol sevk etmeyi hedeflemekteydi. 1997 yılı sonlarında başlayan petrol fiyatlarındaki düşüş 1998 yılı baharında son on yılda görülmeyen bir düzeye ulaştı. Dolayısıyla SOCAR ham petrol satışının kârlı olmadığı gerekçesine dayanarak ihracatını askıya aldı. Bunlara Çeçenistan'da yaşanan sorunların da eklenmesi ve boru hattındaki arızalanmalar sonucu AIOC'nin üretim kapasitesi gereği petrol ihracatına izin verilmemiştir. 1999 yılında ise boru hattının kapatılma sıklığı artmış ve hattın Çeçenistan bölümünde yangın çıkması sonucu 4 Şubat 1999'da Azerbaycan petrolünün taşınması tamamen durdurulmuştur (Mustafayev, 2022, s. 71).

4.2.1.2. Bakü-Supsa petrol boru hattı

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ve Gürcistan Cumhurbaşkanı Eduard Şevardnadze'nin 8 Mart 1996 tarihinde Tiflis'te "Yüzyılın Anlaşması" çerçevesinde Bakü-Supsa petrol boru hattı konusunda anlaşmaya varmışlardır. 917 kilometrekare uzunluğuna sahip olan Bakü-Supsa petrol boru hattı, 17 Nisan 1997 tarihinde ilk kez Azerbaycan petrolü taşınmıştır. Yıllık yaklaşık 5.5-6 milyon ton taşıma kapasitesi bulunan Bakü-Supsa petrol boru hattı ile Azerbaycan petrolü Gürcistan'ın Supsa Limanına ihraç edilerek buradan tankerler aracılığıyla Akdeniz limanlarına ulaştırılmaktadır. Azerbaycan petrolünün dünya pazarlarına ilk kez "Azeri Light" ulusal markası ile daha ucuz ulaşım ile girmesi Bakü-Supsa petrol hattının önemli avantajlarından (Almammadov, 2019, s. 44).

Bu boru hattının Azerbaycan kısmı Türkiye-Azerbaycan ortak girişimi “Tekfen Azfen” tarafından inşa edilirken Gürcistan kısmı ise “McConnell Dowell Middle East” (Avustralya) tarafından inşa edilmektedir. Kuzey boru hattı ile karşılaştırılınca oldukça düşük nakliye tarifelerinden dolayı rekabet gücünü artırmaktadır. Dolayısıyla Bakü-Supsa ihracat boru hattı kullanımı hem Azerbaycan açısından hem de yabancı petrol şirketleri açısından ekonomik olarak uygundur. Bahsedilen boru hattı ile tahminlere göre Azerbaycan cari fiyatlarla yılda 70-100 milyon dolar tasarruf sağlanmaktadır. Bakü-Supsa güzergâhındaki tarifeler petrol ihracatçıları kadar transit ülkelerinde çıkarlarına uymaktadır. Dolayısıyla bu hat ile yıllık 5 milyon ton petrolün taşınması Azerbaycan için 10 milyon dolar, Gürcistan için 7 milyon dolar ekonomik fayda sağlamaktadır (Mustafayev, 2022, s. 76).

4.2.2. Türkiye- Azerbaycan petrol boru hatları

4.2.2.1. Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı projesi (BTC)

Bakü petrolünün Ceyhan Limanına taşınması fikri Ebulfeyz Elçibey döneminde gündeme gelse de Haydar Aliyev döneminde uygulanabilmiştir. Azerbaycan’ın Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) projesi ABD ve Türkiye tarafında desteklenmiştir (Salmanlı, 2007, s. 81). BTC Ham Petrol Boru Hattı, başta Azerbaycan’ın Hazar bölgesinde üretilen petrolün güvenli ve ekonomik bir şekilde Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden Ceyhan’a taşınması buradan da tankerlerle dünya pazarlarına ulaştırılması amacıyla inşa edilmiştir. 50 milyon ton/yıl taşıma kapasitesine sahip olan bu hat, ilk tanker yüklemesini 2006 yılında gerçekleştirmiştir (URL-16, 2022).

Azerbaycan petrolünün küresel pazarlara ulaştırılması ve transit yolların çeşitlenmesi için 29 Ekim 1998 tarihinde Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan ve Özbekistan devlet başkanları ve bunlara ek olarak ABD Enerji Bakanının katılımı ile Bakü-Tiflis-Ceyhan güzergâhınca petrol boru hattının inşasını desteklemek amacıyla Ankara Deklarasyonu imzalanmıştır. BTC petrol boru hattı projesinin açılış töreni 13 Temmuz 2006 tarihinde “Yüzyılın Anlaşması” kapsamında Adana’nın Ceyhan ilçesinde 98 ülke temsilcilerinin katılımıyla gerçekleşmiştir (Almammadov, 2019, s. 45).

BTC boru hattı uzunluğu 1769 kilometre olup 1076 km Türkiye, 443 km Azerbaycan ve 249 km Gürcistan topraklarından geçmektedir. Bu proje ile Hazar Havzası

enerji kaynaklarını küresel piyasalara ulaştırması konusunda Rusya'nın fiili tekeli kırarak ilk proje olmasından dolayı Batı dünyası için büyük önem arz etmektedir. Türkiye, bulunduğu konumunu stratejik güce dönüştürmek, enerji ağı olmak, ekonomik kazanç sağlamak ve bölgesel gücünü muhafaza etmek gibi nedenlerden dolayı projeye önem vermektedir (Farzali, 2011, s. 172). Dolayısıyla BTC projesi, Türkiye'ye gerek ülke içerisinde gerekse bölgesel açıdan avantaj sağlamaktadır.

Türkiye açısından 21. yüzyılın projesi şeklinde adlandırılan BTC ham petrol hattı ile Türkiye, Avrupa-Asya arasında “enerji koridoru” olmuştur. Hazar Denizi'nde yaklaşık 17-33 milyar varil petrolün olduğu düşünülmekte ve BTC hattı ile ilk olarak Azeri, Çırac ve Güneşli sahalarından toplam 5,2 milyar varil petrolün ihracatı planlanmaktadır (Kafkas, 2019, s. 76).

Azerbaycan, Bakü-Tiflis-Ceyhan hattını destekleyerek ekonomik, siyasi ve jeostratejik çıkarlarını korumayı amaçlamaktadır. Böylece Azerbaycan hükümeti, ortak çıkarları olan ABD ve Türkiye'nin desteğine güvenmektedir. ABD, Rusya dışında yer alan bu petrol boru hattı aracılığıyla Güney Kafkasya'daki jeopolitik çıkarlarını güvence altına almaya çalışmaktadır (Mustafayev, 2022, s. 77-78). BTC petrol boru hattı öncesinde Azerbaycan Rusya federasyonu topraklarından geçen boru hatları aracılığıyla enerjisini uluslararası pazarlar ulaştırabilmekteydi. Projenin gerçekleşmesiyle Azerbaycan üzerindeki Rus etkisi kırılmakta ve Azerbaycan'ın ekonomik bağımsızlığı katkı sağlamaktadır.

BTC petrol boru hattı projesine ev sahipliği yapan ülkeler Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan ile birlikte ileriki dönemlerde projeye dâhil olması hedeflenen Kazakistan da bu anlaşmada yer almıştır. ABD, projeye siyasi destek ve finansman hizmeti sunmakta olup garantör ülke olarak anlaşmada yer almıştır. Günlük 1 milyon varil (yıllık 50 milyon ton) ham petrol taşıma kapasitesine sahip olan bu projenin gerçekleşmesi amacıyla BTC CO (hattın inşası ile ilgilenmekte) ve BTC Investmet (hattın finansmanı ile ilgilenmekte) olup iki konsorsiyum oluşturulmuştur. Konsorsiyumun yer alan büyük petrol şirketleri: BP (%30), SOCAR (%25), UNOCAL (% 8,9), STATOIL (%8,7), TPAO (% 6,5) bulunmaktadır (Akpınar, 2005, s. 242).

16 Haziran 2006 tarihinde Almatı'da yapılan müzakereler sonrasında İham Aliyev ve Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev arasında “Kazakistan Cumhuriyeti'nin Hazar Denizi ve Azerbaycan üzerinden petrolünün BTC hattı ile uluslararası pazarlara taşınmasına yönünde destek olunması ve koşulların sağlanması konusunda” bir anlaşma imzalanmıştır. Böylece BTC hattı sadece Azerbaycan petrolünü değil Hazar

havzasında bulunan diğer ülkelerin de petrolünü dünya pazarına taşımasında önemli rol oynamıştır (Mustafayev, 2022, s. 82-83).

BTC'nin önemli kılan özelliği Rusya topraklarından geçen enerji nakil yollarına alternatif oluşturmastır. Aynı zamanda BTC'nin başarılı bir şekilde gerçekleşmesi ile Orta Asya Cumhuriyetleri açısından Türkiye üzerinden enerji kaynaklarının pazarlanabilme ihtimaline makul bir bakış açısı gelişmiştir. Dolayısıyla BTC hattı Doğu-Batı Enerji Koridorunun oluşturulmasında önemlidir. Bu proje ile Türkiye Doğu-Batı arasında köprü olma iddiasının en somut hali olarak uluslararası alanda görünürlük kazanmıştır (Arıkan, 2014, s. 55).

BTC boru hattının analizi yapılırken dikkat edilmesi gereken konulardan biri de çevreye olan etkileridir. Öncelikle bu hat sayesinde daha önce Karadeniz, Marmara ve Ege Denizi güzergâhı kullanılarak taşınan yıllık ortalama 50 milyon metreküp petrolün denizlere vermiş olduğu zarar ve oluşabilecek muhtemel kazalar önlenmiştir. Fakat Ceyhan bölgesi açısından ağır çevre sorunları ile karşılaşılması muhtemeldir. BTC hattının Türkiye'de 600 su yolundan geçmesi sonucu buralarda oluşabilecek bir sızıntı durumunda su kaynakları ve toprağın kirlenmesine neden olacaktır. Yaşanılması muhtemel böyle bir durumda bölgede endemik bitki türleri ve balıkçılık alanında sorunlar yaşanmasına ve bölge halkı açısından ekonomik ve sosyal düzenin olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır (Arıkan, 2014, s. 59).

TPAO'nun %6,5 hissesinin bulunduğu BTC projesinin gerçekleşmesiyle Türkiye – Azerbaycan ilişkilerine stratejik bir nitelik kazandırmıştır. İki ülke ilişkilerinde işbirliği bölgesel ve küresel zemine kaymıştır. Dolayısıyla proje ile iki ülke ilişkilerinde duygusal söylemden somut eyleme geçiş sağlanarak daha gerçekçi politikalar yürütülmüştür. Bu durum ilişkilerin enerji, iletişim ve ulaşım alanlarında yoğunlaşmasına neden olmuştur (Aydın, 2018, s. 49). BTC boru hattı Türkiye'nin enerji merkezi olması yönünde stratejik öneme sahip en önemli projelerdendir.

4.2.3. Türkiye-Azerbaycan doğal gaz boru hatları

4.2.3.1. Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattı (BTE)

Avrasya bölgesinin enerji kaynaklarının küresel pazarlara ulaştırılmasında Türkiye ve Azerbaycan işbirliğinin önemli bir örneği de Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru

Hattı'dır. BTE boru hattı ile Azerbaycan'ın Şahdeniz sahasında üretilen doğal gazın Türkiye'ye ve küresel piyasaya nakledilmesi söz konusudur (Ahmedov, 2008, s. 94).

BTE doğal gaz boru hattı yapımına ilişkin ilk aşama 1994 yılında Türkiye ve Azerbaycan arasında Dostluğun ve Çok Yönlü İşbirliğin Geliştirilmesi yönündeki anlaşma oluşturmaktadır. Söz konusu anlaşma metninde petrolün yanı sıra doğa gazın da taşınması hususunda maddenin yer almasından dolayı ilk hukuki temel olarak kabul edilmektedir (Eravcı, 2019, s. 44).

Azerbaycan ülkesinin Şahdeniz sahasındaki doğal gaz rezervlerinin araştırılması, geliştirilmesi ve üretiminin paylaşılması amacıyla aralarında Statiol (Norveç), SOCAR (Azerbaycan), BP (İngiltere), Total (Fransa), TPAO (Türkiye) gibi enerji şirketlerinin yer aldığı ortaklarıyla 4 Haziran 1996 tarihinde Şah Deniz Projesi imzalanmıştır. Bakü'ye 70 kilometre uzaklıkta, 860 kilometrekare bir alanda yüksek miktarda doğal gaz rezervi tespit edilmiştir. Bölgede üretilecek doğal gazın uluslararası pazarlara aktarılması konusunda boru hattı inşasına ihtiyaç duyulması sonucu BTE doğal gaz boru hattı projesi gündeme gelmiştir (Arıkan, 2014, s. 62).

2001 yılında Türkiye ve Azerbaycan arasında Azerbaycan doğal gazının Türkiye'ye aktarımı hakkında imzalanan Hükümetlerarası Anlaşma ile BTE doğal gaz boru hattı hayata geçirilmiştir. SOCAR ve BOTAŞ arasında 6,6 milyar metreküp doğal gaz ithalatı hakkında Doğal Gaz Alım Satım anlaşması imzalanmıştır. Projenin Tiflis ayağı için 2002 yılında Azerbaycan ve Gürcistan arasında imzalanmıştır (Eravcı, 2019, s. 44).

BTE doğal gaz boru hattı projesi BTC petrol boru hattı ile aynı güzergâhı kullanarak 16 Ekim 2004 yılında inşasına başlanmış ve 4 Temmuz 2007 tarihinde ilk gaz akışı sağlanmıştır (URL-17, 2022). Toplam uzunluğu 970 kilometre olan bu hat, yıllık 30 milyar metreküp doğal gaz taşıma kapasitesine sahiptir. Türkmenistan ve Kazakistan'ında gelecekte BTE hattına dâhil olarak kendi enerji kaynaklarını Avrupa pazarlarına aktarması söz konusudur (Ahmedov, 2008, s. 94).

2015 yılına gelindiğinde BTE hattının Azerbaycan ve Gürcistan sınırlarındaki kısmı, Şah Deniz sahasının ikinci aşaması olarak üretimine paralel olarak üretim kapasitesi artırılmıştır. 2018 yılı Haziran ayında ise TANAP sistemine gaz akışı sağlanmıştır. Böylece BTE hattı üzerinden TANAP sistemine verilen doğal gaz hem Türkiye'de tüketicilerine hem de TANAP üzerinden Avrupa'daki tüketicilerine aktarılmaktadır (URL-17, 2022).

BTE boru hattı Türkiye'nin doğal gaz enerji ihtiyacını karşılaması yönünde önemli projelerdendir. Türkiye doğal gaz ithalatını büyük oranda Rusya'dan karşıladığından dolayı Rus doğal gazına alternatif bir kaynak olmuştur. Ayrıca Türkiye'nin enerji merkezi olması hedefi açısından büyük öneme sahiptir.

4.2.3.2. Nabucco projesi

Hazar Bölgesi ve Orta Doğu Bölgesi'nin doğal gazını Avrupa'ya ulaştırılmayı öngören Türkiye-Bulgaristan-Romanya-Macaristan-Avusturya Doğal Gaz Boru Hattı ilk etapta güzergâh üzerinde yer alan ülkelerin gaz ihtiyacını karşılamayı amaçlamaktadır. Ancak ileriki yıllara Avusturya'nın Avrupa'ya doğal gaz dağıtım noktasında önemli özelliğinden yararlanarak Batı Avrupa'ya doğal gaz taşımayı hedeflemektedir (Özdemir, 2009, s. 95).

13 Temmuz 2009 tarihinde Nabucco Doğal Gaz Boru Hattı Projesi geçiş ülkeleri arasında projenin gerçekleşmesi amacıyla Nabucco Hükümetlerarası Anlaşması'nın imza töreni ve Zirve Toplantısı transit, tüketici ve tedarikçi ülkelerden üst düzey yetkililerin katılımıyla Ankara'da gerçekleştirilmiştir. 2010 yılında başlanıp 2014 yılında tamamlanması planlanan hattın uzunluğu 3300 kilometredir (Aras, 2009).

Avrupa'nın enerji konusunda Rusya'ya olan bağımlılığı ve Rusya ile transit ülkeler arasında yaşanan problemler Avrupa'nın enerji ihtiyacını sağlama konusunda önlemler almasına neden olmuştur. Dolayısıyla Nabucco projesiyle sadece Orta Asya ve Kafkasya'nın değil Orta Doğu'nun da petrol ve doğal gazının Avrupa'ya Türkiye üzerinden nakledilmesi Türkiye'yi enerji koridoruna dönüştürmüştür. Bu durum bir yandan Türkiye'nin jeopolitik önemini arttırırken diğer yandan enerji güvenliğine sağlayacaktır (Özkan, 2010, s. 28).

Nabucco projesi BTE hattının devamı olacak şekilde Erzurum'dan başlayarak Avusturya'ya ulaşacak, buradan da Avrupa gaz sistemine dâhil edilecektir. Nabucco hattına sadece BTE hattından gelen gazı değil İran, Irak, Mısır, Türkmenistan ve Katar gibi ülkelerden de gelen gazı Avrupa'ya nakletmesi amaçlanmaktadır. Rusya bahsedilen projenin fizibilitesini azaltmak amacıyla Nabucco'ya gaz aktarması yapan muhtemel ülkelerle uzun vadeli enerji anlaşması yapma yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda Rusya, Kuzey ve Güney Akım Projelerinin gelişmesi yönünde tedbirler alarak Nabucco pazarı

olan AB'ye enerji sağlamaya çalışmıştır. Rusya'nın bu faaliyetleri Nabucco projesinin yavaşlamasına neden olmuştur (Köten, 2013, s.74).

Nabucco Projesi ile doğal gazın Avrupa'ya taşınması planlanmaktaydı. Nabucco Projesi siyasi ve finansal destek bulamamasından dolayı zarara geçileceği düşüncesi projenin ilerlemesini durdurmuştur. Dolayısıyla projenin maliyetli oluşu ve doğal gaz fiyatlarının yüksek olması düşünüldüğünde alternatif olarak TAP Projesi desteklenmiş, Nabucco Projesi rafa kaldırılmıştır (Kürüm, 2021, s. 101).

4.2.3.3. Trans Anadolu doğal gaz boru hattı projesi (TANAP)

Azerbaycan tarafında teklif edilen Trans Anadolu Doğal Gaz Hattı Projesi, (TANAP) Güney Gaz Koridorunun en önemli halkasını oluşturarak Azerbaycan'ın Şahdeniz 2 sahasındaki doğal gaz kaynağının Avrupa'ya aktarılması amaçlanmaktadır. 2012 yılında İstanbul'da imzalanan antlaşma gereği projeye 2018 yılına kadar başlanması öngörülmektedir. Projede yer alan şirketler %58 SOCAR, %30 BOTAŞ, %12 BP payına sahip olup toplam 16 milyar metreküp gaz nakledilecektir. 6 milyar metreküp doğal gazın Türkiye'nin iç ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 10 milyar metreküp gazın Avrupa'ya ihracatında kullanılacaktır. Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan cumhurbaşkanlarının katılımı ile 17 Mart 2015'te Kars'ta projenin temelleri atılmıştır (Eravcı, 2019, s. 45-46). Proje maliyeti 10 milyar dolardan fazla olmuştur. 800 milyon dolar krediyi Dünya Bankası sağlarken geri kalan kısmı projeye ortak şirketler karşılamıştır (Aghabayli, 2020, s. 61).

TANAP, Azerbaycan doğal gazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırılmasıyla başlatılan Güney Gaz Koridoru (GGK) projesinin Türkiye ayağını oluşturmaktadır. TANAP projesi Avrupa'nın enerji güvenliğini sağlama konusunda önemlidir (Karataş, 2019, s. 84). Türkiye doğal gaz ithalatının %60'ına yakının Rusya'da karşılamaktaydı. TANAP projesiyle yıllık 6 milyar metreküp Azeri gazının Türkiye aktarılması durumunda Rus gazına bağımlılık oranı düşecektir. Dolayısıyla Türkiye'nin enerji güvenliğine katkı sağlayarak Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin enerji alanında gelişmesi iki ülke halkının ilişkilerini de güçlendirecektir (Kürüm, 2021, s. 84). TANAP boru hattı 16 milyar metreküp taşıma kapasitesine sahip olup ilerleyen zamanlarda taşıma kapasitesinin 31 milyar metreküpe ulaşabilecek şekilde tasarlanmıştır. 2020 yılı Aralık ayı TANAP boru hattı ile Türkiye'ye ulaştırılan doğalgaz miktarı 8,1 milyar metreküp değerinde olduğu belirtilmektedir (Ekici ve Arpa, 2021, s. 279).

TANAP projesinin Türkiye'ye girişi Ardahan ilinin Posof ilçesine bağlı Türk Gözü köyüdür. Bahsedilen hat Türkiye sınırlarında 600 yerleşim yerinden geçerek Edirne'nin İpsala ilçesinden Yunanistan sınırına varmakta buradan da TAP boru hattı ile birleşmektedir. Toplam 1850 kilometre uzunluğunda olan TANAP doğal gaz boru hattı projesinde kaynak ülke Azerbaycan olurken tüketici ve transit ülke konumundaki ülkeler ise Türkiye ile Gürcistan'dır (Erdoğan, 2017, s. 16). Böylece bahsedilen proje sayesinde Azerbaycan doğal gazı dünya pazarlarına ulaşmakta olup Türkiye'nin ise enerji arz güvenliğini sağlamaktadır.

2015 yılında temelleri atılan TANAP projesinin 12 Haziran 2018 tarihinde Eskişehir'e kadar olan kısmı tamamlanmış ve ülkemize ilk doğal gaz akışı 30 Haziran tarihinde gerçekleşmiştir. 30 Kasım 2018 tarihinde ise Eskişehir-Edirne arası gaz hattı tamamlanmış olup Yunanistan sınırına ulaşan TANAP projesi buradan TAP boru hattı ile birleştirilmiştir (Karataş, 2019, s. 87). TANAP projesi Türkiye'nin ekonomik kalkınmasına katkı sağlayarak ülkemizin jeostratejik konumu güçlendirmiştir.

Ekonomik açıdan önemli bir proje olan TANAP Azerbaycan ülkesinin ekonomik potansiyelinin artmasını sağlamanın yanında Avrupa'nın ve Türkiye'nin de enerji güvenliğine katkı sağlamaktadır. Bu projede kapsamında transit ülke konumundaki Türkiye ve Gürcistan'ın ekonomilerine katkı sağlamıştır (Aghabayli, 2020, s. 61).

4.2.3.4. Trans Adriyatik boru hattı projesi (TAP)

28 Haziran 2013 tarihinde Azerbaycan gazının Avrupa pazarlarına aktarılması hakkında Bakü'de SOCAR ile BP arasında Trans Adriyatik Boru Hattı Projesi (TAP) anlaşması imzalanmıştır. TAP'nin başlangıç noktası Yunanistan (550 km) olup geçtiği ülkeler: Arnavutluk (210 km), Adriyatik Denizi (105 km), İtalya (5 km) olmak üzere toplam uzunluğu yaklaşık 870 kilometredir. Türkiye ve Yunanistan'ın mevcut altyapısının kullanılmasını öngören bu hattın Adriyatik Denizi'ni aşarak İtalya'ya ulaşması amaçlanmaktadır (Aydın, 2018, s. 50).

TAP, Güney Kafkasya boru hattı ve TANAP hattının devamı olarak Azerbaycan Şah Deniz 2 sahasında üretilen doğal gazın Yunanistan'dan İtalya'ya aktarılması öngörülmektedir. TAP ile ilk gaz aktarımı 2020 yılında gerçekleşmiştir (Aghabayli, 2020, s. 60).

TAP boru hattı hisseleri %20'ser paya sahip SOCAR, BP ve Snam kontrol ederken %19 Fluxys, %16 Enagas ve %5 Axpo sahip olmaktadır. TAP'ın başlangıç kapasitesi yılda 10 milyar metreküp gazdır (URL-18, 2022).

18 Mayıs 2016 tarihinde TAP boru hattı inşaatının resmi açılış töreni Selanik'te Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye, Bulgaristan, Arnavutluk ve İtalya ülkelerinden üst düzey yetkililerin katılımıyla gerçekleştirilmiştir (Halilzade, 2022, s. 50). Türkiye ve Gürcistan'a ilk gaz satışları 2018 yılının sonlarına gerçekleşmiş, 2020 yılında Avrupa'ya ilk gaz teslimatı gerçekleşmiştir (Kürüm, 2021, s. 93).

Güney Gaz Koridorunun Avrupa'ya açılan ayağını TAP boru hattı oluşturmakta olup Azerbaycan doğal gazının AB ülkelerine aktarılması amaçlanmaktadır. TANAP ile Azerbaycan'da üretilmekte olan doğal gazın Türkiye'ye ve Türkiye'den Avrupa'ya hangi güzergâh kullanılarak taşınacağı hususunda gündem olan iki proje: Nabucco ve TAP projeleridir. Nabucco'ya göre TAP boru hattının 450 kilometre daha kısa oluşu ve daha ekonomik oluşundan dolayı 28 Haziran 2013 tarihinde toplanan Şah Deniz konsorsiyumu gazın Avrupa'ya TAP boru hattı ile taşınmasını tercih etmiştir (Erdoğan, 2017, s. 17).

AB'nin enerji arz güvenliği açısından TAP projesinin katkıları önemlidir. Ayrıca bahsedilen hat ile Azerbaycan'ın Yunanistan ve İtalya ile ticari ve siyasi ilişkileri gelişmiştir. Türkiye'nin de Balkan ve Avrupa ülkeleri ile ilişkilerine olumlu yönde katkıda bulunmuştur (Erdoğan, 2017, s. 18).

4.3. Enerji İşbirlikleri Çerçevesinde Diplomatik İlişkiler

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılması, Soğuk Savaş Dönemini sona erdirmiş, devletlerarası mücadele yerini ekonomik rekabete bırakmıştır. Ekonomik rekabette de enerji unsurunu ön plana çıkmıştır. Kafkasya coğrafyası, enerji rezervleri yönüyle Orta Asya ve Orta Doğu bölgelerinden sonra büyük devletlerin dikkatini çeken önemli merkezlerdendir. Bölgenin enerji rezervlerinin üretimi, boru hatlarıyla aktarımı, bölgesel ve küresel devletlerarası rekabetin aracı olmuştur (Turan, 2010, s. 44).

18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan bağımsızlığın kazanması sonrasında Azerbaycan Meclisi tanınmak amacıyla dünya ülkeleri ve Birleşmiş Milletlere çağrıda bulunmuş ve özel bir temsilci vasıtasıyla TBMM'ye tanınma talebini bildirmiştir. 1 Kasım tarihinde Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hüseyin Sadıkoy'un Bakü Başkonsolosluğuna "...ilk tanıyan ülkenin Türkiye olmasını arzu ettiklerini" bildirmiştir. 3-4 Kasım

tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret eden Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Başbakan Mesut Yılmaz ve Doğru Yol Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel ile görüşerek tanınma talebini tekrardan Türkiye'ye iletmışlerdir. Bunun üzerine 9 Kasım 1991 tarihinde Türkiye, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıdığını bildirmiştir. 14 Ocak 1992 tarihinde Bakü'de imzalanan bir protokolle diplomatik ilişkiler kurulmuştur (Farzali, 2011, s. 126).

1992 yılı itibari ile Azerbaycan sahip olduğu enerji kaynaklarını kullanarak dünya enerji piyasalarına açılmak istemiştir. 5 Aralık 1992 tarihinde Elçibey, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ı arayarak iki bürokratını, Batılı enerji şirketleriyle enerji anlaşmaları hakkında görüş alış verişinde bulunmak amacıyla gönderdiğini bildirmiştir. TPAO, Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal'a bir rapor sunarak Azerbaycan'da enerji arama ve üretim çalışmalarında bulunma talebini belirtmiştir. Dolayısıyla 1992 yılı iki ülke siyasi otoriteleri arasında yapılan müzakereler sonucu; iki ulusal petrol şirket SOCAR, TPAO açık deniz ve kara sahalarında işbirliği içerisinde veya ortaklık kurarak enerji arama ve üretim faaliyetlerini hızlandırmak amacıyla bir protokol imzalamıştır (Sözen, 2022, s. 42-43).

Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin resmi dayanağı 1992 yılında imzalanan "Türkiye-Azerbaycan Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması"dır. İmzalanan bu anlaşmanın devamında "Türkiye-Azerbaycan Yatırımlarının Karşılıklı Teşviki ve Korunması" ve 1994'te "Çifte Vergilendirmeyi Önleme" anlaşmaları imzalanmış böylece ekonomik ilişkilerin temeli atılmıştır (Karaman, 2012, s. 62).

Ekim 1993'te Azerbaycan devlet başkanlığına seçilen H. Aliyev ile yeni bir dönem başlamış ve bu dönemde Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Devlet başkanlığı sıfatıyla H. Aliyev'in ilk Batı ziyareti Süleyman Demirel'in aracılığıyla Aralık 1993 yılında Fransa'ya gerçekleşmiştir. Akabinde Türkiye'ye resmi ziyaret gerçekleştiren Aliyev, bu ziyareti esnasında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Başbakan Tansu Çiller, üst düzey yöneticiler ve Ankara'daki yabancı ülke diplomatları ile görüşmeler gerçekleştirerek TBMM'de de uzun bir konuşma gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretıyla Aliyev'in iki ülke ilişkilerinin siyasi, ekonomik, mali, sağlık ve eğitim gibi birçok alanda anlaşmalar imzalanmıştır (Farzali, 2011, s. 153).

Azerbaycan ülkesinde 1993-1994 yılları arasında dış politikada stratejik bir dönüşüm yaşanmaya başlamıştır. 1993 yılı ortalarında Türkiye ilişkilerinde ciddi anlamda bir değişikliğe gidilmiştir. Haydar Aliyev Hükümeti döneminde Türkiye-Azerbaycan

ilişkilerinde etnik birlik anlayışın dikkate alınarak karşılıklı fayda sağlama potansiyellerine dayalı ekonomik ve stratejik ortaklığın kurulması yönünde şekillenmiştir (Babayeva, 2013, s. 45).

Azerbaycan ve Türkiye ilişkilerinde ön plana çıkan konulardan biri enerjidir. Nitekim Azerbaycan sahip olduğu doğal kaynaklarını işletip dünya pazarlarına ulaştırmayı bu sayede ülkesini ekonomik alanda kalkındırmayı hedeflemektedir. Bu çerçevede bağımsızlık sonrası “Asrın Antlaşması” projesi ile ilk adımı atmaktadır.

1993 yılı Mart ayında SOCAR ile TPAO arasında Azerbaycan petrolünün küresel pazarlara ulaştırılması hususunda anlaşmaya varılmıştır. Haydar Aliyev’in iktidara gelmesiyle Azeri-Çırac-Güneşli yataklarının işletilmesi hakkında görüşmeler Şubat 1994’te tekrar başlamıştır. 20 Eylül 1994 tarihinde Bakü’de Asrın Antlaşması çerçevesinde Azerbaycan’ın Hazar Denizi alanlarında bulunan Azeri-Çırac-Güneşli yataklarındaki petrolün ortak işlenmesi ve pay bölüşümü hakkında anlaşma imzalanarak bu alanlardaki petrolün aranması ve çıkarılması yetkisi AOIC’ye verilmiştir (Aras, 2006, s. 42-43).

Aliyev’in “Yüzyılın Sözleşmesi” olarak adlandırdığı petrol anlaşmasına sekiz ülkeden on üç şirket katılmıştır. Katılan ülkeler; Azerbaycan, ABD, İngiltere, Türkiye, Rusya, Norveç, Suudi Arabistan ve Japonya’dır. Türkiye Petrolleri (TP) Türkiye’yi temsil etmektedir. Bu anlaşma, Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinde sürdürülebilir ve verimli işbirliğine yol açmıştır. Ayrıca sekiz ülkeden oluşan on üç şirketin katılımıyla “Azeri-Çırac-Güneşli” derin su petrol sahalarının geliştirilmesine yönelik Üretim Paylaşım Anlaşması imzalanmıştır. Yapılan anlaşma dâhilinde bahsedilen üç sahada söz konusu şirketlerin sondaj yapmasına izin veren sözleşme tutarı 7,4 milyar dolar’dır. On üç şirket içerisinde TPAO %6,75 hisse oranına sahiptir. Dolayısıyla TPAO sınırlı bir pay almasına rağmen Türkiye’nin enerji şirketlerinin uluslararası alanda faaliyetleri açısından dönüm noktasıdır. TPAO Azerbaycan’ın en önemli kamu yatırımcısı olup 1994-2012 yılları arasında Azeri-Çırac-Güneşli projesine 2,3 milyar dolar yatırım yaptığı ve 650 milyon dolar ödediği belirtilmektedir (Sözen, 2022, s. 43-44).

TPAO’nun, 1996 yılında imzalanan Şah Deniz Yatağı Projesi anlaşması ile %9 paya, 1998 yılında imzalanan Kürdaşı-Araz-Kırgan Deniz yatağı Projesinde %5 paya, aynı yıl imzalanmış olan Araz, Alov ve Şark Petrol projesi anlaşmasında %10 paya sahip olduğu belirtilmektedir. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde petrol anlaşmalarına dair en önemli proje yıllık 50 milyon ton ham petrol taşıma kapasitesiyle BTC boru hattı olmuştur. Bu hat 4 Haziran 2006 tarihinde uluslararası pazarlara petrol aktarmaya başlamıştır.

TPAO'nun, BTC boru hattı projesini hayata geçirmek amacıyla kurulan BTC Şirketinde %6, 53; Azerbaycan doğal gazının BTE güzergâhı doğrultusunda taşıyacak Güney Kafkasya Doğal Gaz Boru hattı Projesinde % 9 hissesi bulunmaktadır. 12 Mart 2001 tarihinde Ankara'da imzalanan anlaşma Azerbaycan doğal gazını Türkiye'ye ihracatına ilişkin önemli bir adımdır. Bu anlaşmayla Azerbaycan'ın Şah Deniz sahasından 2004-2018 yılları arasında yaklaşık 80 milyar metreküp doğal gazın Türkiye'ye ihraç edilmesi amaçlanmaktadır (Ekin, 2007, s. 68).

13-17 Mart 2001 tarihlerinde Ahmet Necdet Sezer'in daveti ile Türkiye'yi ziyaret eden İlham Aliyev, bu ziyareti sırasında Ermeni iddiaları, Karabağ sorunu ve ekonomi hakkında görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yapılan görüşmeler çerçevesinde doğal gaz ile ilgili anlaşmalar, iki ülkenin enerji bakanlarınca imzalanmıştır. Doğal gaz alım-satım hakkındaki anlaşmalar ise SOCAR ve BOTAS genel müdürlükleri tarafından imzalanmıştır (Kafkas, 2019, s. 76).

2000'li yılların başlarına gelindiğinde Azerbaycan ekonomisinin olumlu yönde gelişmesi iki ülkenin politik ilişkilerine de yansımıştır. 16-17 Ağustos 2010 tarihinde Azerbaycan ziyaretinde bulunan Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Türkiye ve Azerbaycan arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması imzalanmıştır. 2010 Eylül ayında iki ülke arasında Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi mekanizması tesisi edilmiştir. 2011 yılı itibari Yüksek Düzeli İşbirliği Teşkilatı cumhurbaşkanlığı başkanlığında gerçekleştirilip ilişkilerin derinleşmesini katkı sağlamıştır. Söz konusu teşkilat 2011-2016 yıllarında beş defa toplanmış olup taraflar arasında ticaret hacmini 2023 yılında 15 milyar dolara yükseltilmesi amaçlanmıştır (Aydın, 2018, s. 41).

İlham Aliyev iktidarlığı dönemi, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde stratejik ortaklık prensibinin temelleri atılmıştır. İkili ilişkilerin olumlu yönde ilerlediği bir dönemde devletin başına geçen İlham Aliyev, 2004 yılı Nisan ayında Ankara'ya ilk resmi ziyaretini gerçekleştirerek TBMM'de yaptığı konuşmayla ayakta alkışlanmıştır. İlham Aliyev döneminde BTC boru hattının tamamlanması ikili ilişkilerin ekonomik açıdan güçlenmesini sağlamıştır. "Türkiye ile Azerbaycan kardeş iki millet, iki dost ülkedir" şeklinde iki ülke ilişkilerini tanımlayan Recep Tayyip Erdoğan ve "Dünyada Türkiye ve Azerbaycan arasındaki sıkı ilişki olan ikinci bir birliktelik tanımıyorum" sözleriyle ifade eden İlham Aliyev dönemlerinde ikili ilişkilerin her geçen gün artan işbirliğiyle güçlendiği görülmektedir (Baba-Zada, 2017, s. 23).

2006 yılı Şubat ayında İlham Aliyev, Bakü’de Dünya Azerbaycanlıları 2. Kurultayı’nda iki ülke arasında iktisadi ilişkilerin illeri bir seviyeye taşınacağını, bunun için de taraflar arasında demir yolu bağlantısının kuracağını bildirmiştir. Türkiye’yi dost, kardeş ülke olarak niteleyen İlham Aliyev, ekonomik ve kültürel alanda güçlenen işbirliğinin devamında Azerbaycan, enerji kaynaklarının yıl içerisinde Türkiye üzerinden Avrupa’ya aktarılacağını belirtmiştir (Salmanlı, 2007, s. 92). Yine 8-16 Şubat 2006 tarihinde Azerbaycan Milli Meclis Başkanı Oktay Esedov, Türkiye’yi ziyaret ederek parlamento başkanlığındaki ilk yurtdışı ziyaretini gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret ile gelen heyet, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Başbakan Recep Tayip Erdoğan, Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı Abdullah Gül ve üst düzey devlet temsilcileriyle görüşmeler gerçekleştirmiştir. BTC boru hattının Türkiye tarafından kısmının açılış töreni 13 Temmuz 2006 tarihinde düzenlenmiş ve bu tören sonrasında Ceyhan’da 14 Temmuz günü Türkiye-Azerbaycan Dostluk Paktı anlaşması imzalanmıştır. İlham Aliyev, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde enerji projelerine daha fazla yer verileceğini bildirmiştir (Baba-Zada, 2017, s. 24).

12 Mart 2001 tarihinde BTE boru hattı projesi, Türkiye-Azerbaycan arasında imzalanan Hükümetlerarası Anlaşma ile projenin gerçekleştirilmesine yönelik ilk adımı atılmıştır. 2004 Ekim ayında inşasına başlanmış ve 2007 Temmuz ayında boru hattı üzerinden ilk gaz akışı gerçekleştirilmiştir (URL-17, 2022).

TANAP projesine hakkında ilk adım 25 Ekim 2011 tarihinde Hükümetlerarası Anlaşma’nın Türkiye ve Azerbaycan tarafından imzalanması ile atılmıştır. Devam eden görüşmeler sonucunda 2012 Haziran ayında TANAP projesi kapsamında Hükümetlerarası Anlaşması ve Türk Hükümeti ile proje şirketleri arasında Ev Sahibi Hükümet Anlaşması imzalanmıştır. 2013 Aralık ayı Şah Deniz Sahası ortakları Faz 2 projesine ilişkin Azerbaycan ve Gürcistan güzergâhından Türkiye’ye uzanan BTE boru hattının genişletilerek TANAP botu hattının inşa çalışmalarına hız verilmiştir. 2015 Mart ayında temeli atılan TANAP hattı üç yılda inşa edilerek 2018 Haziran ayında Türkiye’ye ilk gaz akışı sağlamıştır. 30 Kasım 2019 tarihinde TANAP projesinin Avrupa bağlantısının açılış töreni düzenlenmiştir (URL-19, 2023).

12 Haziran 2018 tarihinde TANAP projesinin açılışı, Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan, İlham Aliyev ve davetlilerin katılımı sonucu Eskişehir’de gerçekleşmiştir. Cumhurbaşkanımız tören sırasında yaptığı konuşmada TANAP projesi, Türkiye’yi transit ülke olmaktan çıkarıp üreticiden tüketiciye uzanan değer zincirinin kritik konumuna

taşıdığını ifade ederek ülkemizin bölgesel enerji hatların merkezi olma vizyonuna yaklaştırdığını bildirmiştir (URL-20, 2023).

25 Şubat 2020 tarihinde Azerbaycan ve Türkiye arasında Bakü’de imzalanan Enerji ve Madencilik Alanında İşbirliğine Dair Anlaşma onaylanmıştır. Yapılan anlaşma çerçevesinde iki ülkede yenilenebilir, temiz enerji ve enerji verimliliği konusunda işbirliğinin artırılması sağlamak hedeflenmiştir. Bu doğrultuda projeler geliştirilerek yetkili kurum ve yatırımcıların ortak çalışmaya teşvik edilmesi amaçlanmıştır. Dolayısıyla iki ülke arasında işbirliğinin tesisi için çalışma grupları oluşturulup desteklenmektedirler. Yine bu anlaşma ile taraflar hidrokarbon ve petrokimya kaynaklarının geliştirilip kullanılmasına ilişkin projelerde teknik işbirliği, jeoloji ve rezervuar mühendislik alanlarında çalışmalar geliştirmek istenmiştir. Hidrokarbon aramaları, üretimi, taşınıp işlenmesi ve ticarileştirilip dağıtımı konularında ortak çalışmalar yürütülmesi amaçlanmıştır (URL-21, 2023).

5. SONUÇ

Uluslararası alanda devletlerin birbiriyle olan ilişkilerini yönlendiren en önemli araç enerji olmuştur. Üretici ve tüketici konumundaki devletler kendi enerji politikaları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Üretici devletler enerji kaynaklarını tüketicilere ulaştırarak ihracat gelirlerini arttırmaya yönelik politikalar yürütmüştür. Enerji ithal eden devletler enerjinin devamlılığı, ulaşımın güvenliği ve fiyatlarda istikrarın sağlanmasına yönelik politikalar yürütmüştür. Bu çerçevede devletler için enerji arz güvenli ve talep güvenli sağlamak önemlidir.

Sovyetler Birliğini döneminde Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri daha çok duygusal söyleme dayanarak sınırlı düzeyinde kalmıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birçok alanda gelişen ilişkiler arasında ekonomik ilişkiler ön plana çıkmıştır. Enerji alanında Türkiye ve Azerbaycan'ın ortak çıkarlara sahip olması beraberinde enerji politikalarının diplomasi aracılığıyla gerçekleşmesi iki tarafa da fayda sağlamıştır.

Azerbaycan, zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarına sahip ancak bu kaynakların üretim, işletim ve dünya pazarlarına ulaştırılması amacıyla gerekli olan mali ve teknolojik gücü yetersizdir. Bu doğrultuda Azerbaycan bir an önce enerjisini dünya pazarlarına ulaştırma gayreti içerisinde. Böylece ekonomik alanda güçlenebilecek ve uluslararası alanda etkili olabilecektir.

Türkiye'nin enerji kaynakları yönüyle dışa bağımlı olması, enerji güvenliğini tehlikeye sokmuştur. Azerbaycan ile Türkiye arasında diplomatik ilişkiler çerçevesinde geliştirilen boru hatları projeleri sayesinde Türkiye, enerjiye hem uygun maliyetle hem de kesintisiz ulaşmıştır. Böylece enerji alanında Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmış ve enerji güvenliğini korumuştur.

Azerbaycan, ekonomik alanda kalkınma ve uluslararası alanda tanınma hedeflerini ülkesinde bulunan zengin enerji rezervleri ile sağlamaya çalışmıştır. Bu doğrultuda enerji kaynaklarını kullanarak dünya piyasalarına ulaştırmak istemiştir. Bu yönde en önemli işbirlikçi ortağı Türkiye olmuştur. İki ülke arasında tarihi bağların bulunması enerji projelerine elbette katkı sağlamıştır, ancak ilişkileri sadece bu perspektifte ele almak eksik olacaktır. Ortak çıkarların bulunması, iki ülkenin dış politikalarına yön vermede en önemli husustur. Ayrıca ikili ilişkileri duygusal zeminden ziyade enerji ve ulaştırma alanında ön plana çıkararak stratejik ortaklık çerçevesinde geliştirmiştir.

Türkiye enerji ihtiyacını karşılamak, Azerbaycan'ın enerjisini dünya pazarlarına ulaştırma hedefi ilişkilerin enerji alanında kesişmesine neden olmuştur. İlişkilerini “bir millet iki devlet” şeklinde tanımlayan Türkiye ve Azerbaycan enerji alanında ortak işbirliği ile gerçekleşen projelerin diplomatik alana olumlu katkısı olmuştur. Bu çerçevede Türkiye, geliştirilen enerji projeleri içinde aktif rol almakta ve bu durum stratejik konumunu güçlendirmektedir. Böylece kıtalararası önemli enerji koridoru görevi görmektedir. Türkiye enerji boru hatları projesi ile sadece ülkesinin enerji ihtiyacını karşılamakla kalmayıp uluslararası alanda etkin rol üstlenmiştir.

BTC, BTE, TANAP ve TAP boru hatları aracılığıyla Azerbaycan petrol ve doğal gaz kaynaklarının Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınması iki devletin çıkarlarına katkıda bulunmuştur. Ayrıca boru hatların düzenli ve güvenilir bir şekilde faaliyette olması, iki devletin ticari faaliyetlerinin istikrarlı olması devletlerin ekonomilerine uzun süreçte katkı sağlayacaktır. Türkiye enerji boru hatları projesi ile sadece ülkesinin enerji ihtiyacını karşılamakla kalmayıp uluslararası alanda etkin rol üstlenmiş ve stratejik konumunu güçlendirmiştir. Azerbaycan'ın enerjisini sistemli bir şekilde ithal etmesi enerji talep güvenliğine katkı sağlamıştır.

Türkiye, Azerbaycan enerji kaynaklarını, enerji ihtiyacı devamlı artmakta olan Avrupa devletlerine iletmede köprü görevi görmüştür. Bu durum Türkiye'nin jeopolitik ve stratejik önemini arttırmış, bölgesel gücünü korumuş, ekonomik kazanç elde etmiştir.

Bu çerçevede enerji, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde ve sürdürülmesinde önemli olduğu görülmüştür.

6. KAYNAKÇA

- Abbaszade, S.**, 2018. Enerji Coğrafyası Açısından Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, *Yüksek Lisans Tezi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Abdullayev, C.**, 1999. Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazarın Statüsü ve Doğal Kaynaklarının İşletilmesi Sorunu, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*,**48**, 255-290.
- Abdurahmanlı, E. ve Bağış E.**, 2021. Diplomasi Tanımı ve Uluslararası Konjonktürde Mevcut olan Diplomasi Türleri, *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*,**3**, 140-160.
- Açma, B., Yenişen, K.**, 2013. Kafkasya'nın Ekonomik Potansiyeli ve Dönüşümü İçin Politika ve Stratejiler, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*,**20**, 131-149.
- Aghabayli, M.**, 2020. Azerbaycan ve Türkiye Ekonomik İlişkilerinde Ekonomini Rolü: Doğalgaz Petrol ve Boru Hatları Üzerine Bir Değerlendirme, *Yüksek Lisans Tezi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Ahmedov, O.**, 2008. Türkiye-Azerbaycan Petrol ve Doğalgaz Boru Hattı Projelerinin Ülke ve Bölge Ekonomileri Açısından Önemi, *Yüksek Lisans Tezi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Akbulut, H.**, 2021. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. <https://www.mfa.gov.tr/enerji-diplomasisi.tr.mfa>, 4 Aralık 2021.
- Akpınar, E.**, 2005. Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Ham Petrol Boru Hattı ve Türkiye Jeopolitiğine Etkileri, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*,**25**, 229-248.
- Alkan, N., Yalçınkaya, A., Öz, M.**, 2013. Osmanlı Diplomasisi, Ed. A. M. Yalçınkaya, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Almammadov, V.**, 2019. Azerbaycan'ın Enerji Stratejisi, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*,**8**, 40-53.
- Alodalı, M.F.B., Usta, S.**,2017. Enerji Diplomasisi ve Türkiye, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, **19**, 163-168.
- Alodalı, M.F.B., Kocaoğlu, M., Sefa, U.**, 2020. Türkiye'de Enerji Politikaları ve Bölgesel İşbirliğinin Önemi, *Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*,**16**, 189-202.
- Altay, H., Nugay, U.**, 2013. Orta Doğu Bölgesi Enerji Kaynaklarının 21. Yüzyıl Dünya Ekonomisi İçin Stratejik Önemi, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,**6**, 1-35.
- Anadolu Ajansı**, 2018. <https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/11156>, 22 Ocak 2022.

- Aras, O.N.,** 2009. Türkiye Asya Stratejik Araştırmalar Dergisi, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/1105/nabucco_projesinde_donum_noktasi, 17 Aralık 2022.
- Aras, O.N.,** 2006. ‘Asrın Anlaşması’ ve Azerbaycan Ekonomisine Etkisi, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, **8**, 41-59.
- Aras, O.N., Süleymanov, E., Zeynalov, A.,** 2013. Azerbaycan’ın Enerji Kaynakları Gelirlerinin Ülke Ekonomisine Etkisi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, **2**, 1-28.
- Arı, T.,** 2012. Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi, MKM Yayınları, Bursa.
- Arı, V.,** 2007. Türkiye Enerji Kaynakları, Enerji Planlaması ve Enerji Stratejiler, *Yüksek Lisans Tezi*, Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Arıcıoğlu, A.,** 2010. Kafkasya Bölgesinin Türkiye Enerji (Petrol ve Doğalgaz) Güvenliğinde Yeri ve Önemi, *Yüksek Lisans Tezi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Arıkan, S.,** 2014. Türkiye Azerbaycan Enerji Birlikteliğinde TANAP Örneği, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Arpacioğlu, K.** 2021. Türkiye’de Diplomasinin Dijital Uygulamalarının Değerlendirilmesi, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, **19**, 745-772.
- Aslanlı, A. ve Hesenov, İ.,** 2005. Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası, Platin Yayınları, Ankara, 142s.
- Aslanlı, A.,** 2018. Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, **25**, 15-27.
- Atılğan, İ.,** 2000. Türkiye’nin Enerji Potansiyeline Bakış, *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, **15**, 31-47.
- Aydın, U.,** 2018. Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Son On Yılı (2006-2016): Kardeşlikten Stratejik İşbirliğine Uzanan Yol, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, **6**, 38-62.
- Ayhan, A. E.,** 2009. Enerji Kaynakları, Dünya Enerji Güvenliği ve Orta Asya Jeopolitiği Çerçevesinde Türkiye’nin Enerji Politikaları ve Ekonomik Yansımaları, *Yüksek Lisans Tezi*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Babayeva, V.,** 2013. Haydar Aliyev Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Baba-Zada, A.,** 2017. Türkiye-Azerbaycan Diplomatik İlişkiler: 1918-2004. *Yüksek Lisans Tezi*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

- Bayramoğlu, B.,** 2019. Kafkasya’da Büyük Güçlerin Enerji Rekabeti: Gürcistan Örneği (2002-2016), *Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bekar, N.,** 2020. Yenilenebilir Enerji Kaynakları Açısından Türkiye’nin Enerji Jeopolitiği, *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, **3**, 37-54.
- Benhür, Ç.,** 2009. Türk Birliklerinin Azerbaycan’ı Tahliye Etmesi (1918), *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, **11**, 23-31.
- Beşikçi, S. Ö.,** 2016. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, **16**, 237-252.
- Bilgici, M.,** 2005. Hazar Enerji Havzasının Türkiye e Çevre Ülkeler Açısından Stratejik Önemi, *Yüksek Lisans Tezi*, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gebze.
- Çalışkan, B.,** 2020. Hazar Denizi Raporu: Enerji Havzasında Mücadele, Araştırma 121, İNSAMER. <https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/rapor-hazar-denizi-raporu-enerji-havzasinda-mucadele.pdf>, 17 Ekim 2022.
- Çatal, B.,** 2015. Küresel Diplomasi: Prexenos’tan Dijital Diplomasiye, *Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Çolak, İ., Bayındır, R., Demirtaş, M.,** 2008. Türkiye’nin Enerji Geleceği, *TÜBAV Bilim Dergisi*, **1**, 36-44.
- Çolakoğlu, S.,** 1998. Uluslararası Hukukta Hazar’ın Statüsü Sorunu, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, **53**, 107-122.
- Dalkılıç, İ.,** 2015. Azerbaycan’ın Bağımsızlık Süreci ve Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1991-2000), *Yüksek Lisans Tezi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Deniz, T.,** 2014. Enerji Diplomasisi Açısından Siyasallaşan Mekân, Hazar: Statü ve Paylaşım Sorunu, *Türk Coğrafya Dergisi*, **62**, 29-38.
- Dikkaya, M., Tıgılı, A.,** 2015. Güney Kafkasya Enerji Koridoru: Alternatif Projeler Kapsamında, “TANAP”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, **10**, 99-118.
- Dinçer, F., Atik, İ., Yılmaz, Ş., Çıngı, A.,** 2017. Hidrolik Enerjisinden Yaralanmada Ülkemiz ve Gelişmiş Ülkelerin Mevcut Durumlarının Analizi, *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Dergisi*, **8**, 555-561.
- Doğan, K.,** 2001. Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkilerinde Bakü-Ceyhan Ham Petrol Hattı, *Yüksek Lisans Tezi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Doyuran, S.Z.,** 2005. Hazar Havzası Enerji Kaynaklarının Dış Politikasına Etkileri, *Yüksek Lisans Tezi*, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Dukembayeva, A.,** 2011. Enerji Politikaları Bağlamında Kalkınma Perspektifinden Türkiye-Kazakistan Ekonomik İlişkileri, *Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Durmuşoğlu, S.,** 2015. Türkiye'nin Enerji Politikaları ve Komşu Ülkeler ile Uluslararası İlişkilerine Etkileri, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Durukan, A., Yılmaz, M.,** 2021. Yenilenebilir Enerjinin Önemi ve Latin Amerika Coğrafyasındaki Yeri: Brezilya Örneği, *Diller ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, **61**, 339-358.
- Ekici, M. S. ve Arpa, A. T.,** 2021. Türkiye ve Azerbaycan Arasındaki Enerji İlişkilerinin Mali ve İktisadi Analizi, *Journal of life Economics*, **8**, 273-280.
- Erarslan, F. ve Özdemir, F. N.,** 2021. Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı, *Türk Dünyası Araştırmaları*, **255**, 315-334.
- Eravcı, H. M.,** 2019. Sovyet Sonrası Azerbaycan-Türkiye Arasındaki Enerji İşbirliği Çalışmaları ve Dış Politikadaki Etkisi, *Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, **3**, 37-48.
- Farzali, F.,** 2011. XX. Yüzyılda Azerbaycan Türkiye İlişkileri, *Doktora Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Göl, H.,** 2016. Geçmişten Günümüze Azerbaycan, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, **5**, 153-170.
- Gündoğdu, S.,** 2019. Ak Parti Dönemi Kamu Diplomasisi Uygulamaları (2002-2013), *Doktora Tezi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Halilzade, V.,** 2022. Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri: Artan İşbirliğinin Dağlık Karabağ Sorununa Etkisi, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Harunoğulları, M.,** 2017, Orta Doğu Jeopolitiği ve Küresel Güçlerin Enerji Mücadelesi, *HUMANITAS Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, **5**, 121-137.
- İnan, İ., Akbulut, İ., Aslan, E.,** 2018. Enerji Sorununun Çözümünde Yenilenemez ve Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Yeri ve Önemi, *Türk Dünyası Araştırmaları*, **237**, 11-40.
- Kafkas, M.,** 2019. XXI. Yüzyılda Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, *Yüksek Lisans Tezi*, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Giresun.
- Kahraman, F.Ş., Merdan, A.S.,** 2020. Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, **11**, 434-468.
- Karaca, K.,** 2014. Madeforminds, Azerbaycan: Enerjinin yeni adresi, <https://www.dw.com/tr/azerbaycan-enerjinin-yeni-adresi/a-17626537>, 2 Mart 2022.

- Karaman, C. C.,** 2012. Bağımsızlık Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, *Yüksek Lisans Tezi*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karataş, Ş.,** 2019. 2000’li Yıllarda Enerji Güvenliği Çerçevesinde Türkiye-Azerbaycan Enerji İlişkileri, *Yüksek Lisans Tezi*, Altınbaş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karimov, B.,** 2007. Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyetinin Dış Politikası (1993-2003), *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kavaz, İ.,** 2019. Türkiye’nin Enerjide Gelecek Vizyonu, SETA, Sayı 252. <https://setav.org/assets/uploads/2019/12/P252.pdf>, 16 Şubat 2022.
- Kaya, K., Şenel, M.C., Koç, E.,** 2018. Dünyada ve Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Değerlendirilmesi, *Teknolojik Uygulamalı Bilimler*, **13**, 219-234.
- Kayısoğlu, B., Diken, B.,** 2019. Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kullanımının Mevcut Durumu ve Sorunları, *Tarım Makinaları Bilim Dergisi*, **15**, 61-65.
- Koca, M.,** 2019. Soğuk Savaş Sonrası Dönemde ABD ve Rusya’nın Güney Kafkasya Politikaları, *Anadolu Strateji Dergisi*, **1**, 15-36.
- Kocaman, M.E.,** 2018. Hazar Havzası’nda Enerji Güvenliği ve Enerji Jeopolitiği, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, **5**, 152-171.
- Koç, A., Yağlı, H., Koç, Y., Uğurlu, İ.,** 2018. Dünyada ve Türkiye’de Enerji Görünümünün Genel Değerlendirilmesi, *Mühendis ve Makina*, **59**, 86-114.
- Koç, E. ve Kaya, K.,** 2015. Enerji Kaynakları-Yenilenebilir Enerji Durumu, *Mühendis ve Makine*, **56**, 36-47.
- Koç, E. ve Şenel, M.C.,** 2013. Dünyada ve Türkiye’de Enerji Durumu-Genel Değerlendirme, *Mühendis ve Makine*, **54**, 32-44.
- Kodaman, T.,** 2005. Hazar Havzasında Stratejik Oyun, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, **10**, 251-262.
- Köten, F.,** 2013. Boru Hattı Projelerinin Hazar Havzası Jeopolitik ve Jeoeconomisindeki Rolü, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, **2**, 65-84.
- Küçükaya, E.,** 2018. Enerji Portalı. <https://www.enerjiportali.com/yenilenemez-enerji-kaynaklari-nedir/>, 21 Aralık 2021.
- Kürüm, Ş.,** 2021. Ortak Enerji Politikaları Doğrultusunda Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul.
- Mikayılov, E.,** 2010. Atatürk Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkileri (1919-1938), *Doktora Tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

- Mirzaliyeva, F.**, 2016. Azerbaycan Enerji Politikaları ve Türkiye ile İş Birliği, İNSAMER, https://www.insamer.com/tr/azerbaycan-enerji-politikalari-ve-turkiye-ile-is-birligi_430.html, 26 Şubat 2022.
- Mustafalı, C.**, 2020. 1917 Ekim Devrimi Sonrası Güney Kafkasya’da Gelişmeler Işığında Ömer Faik Numanzade’nin Siyasi Faaliyetleri, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*,**9**, 283-299.
- Mustafayev, Z.**, 2022. Bağımsızlığın İlk On Yılında Hazar Bölgesi Kapsamında Azerbaycan Enerji Politikaları, *Yüksek Lisans Tezi*, Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yalova.
- Oğuztürk, B.S., Özbay, F.**, 2017. Orta Doğu’nun Rusya ve ABD ile Enerji Alanındaki İlişkisi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*,**22**, 449-463.
- Orun, A.F.**, 2021. Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Yatırımlarına Yönelik Teşvikler ve Yenilenebilir Enerjinin Ekonomik Etkileri, *Yüksek Lisans Tezi*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Öz, H.A.**, 2017. Diplomasi Dili: Fransızcadaki Diplomasi Terimlerinin Türkçeye Çevrilmesi, *Yüksek Lisans Tezi*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Özdemir, A.**, 2009. Doğal Gazın; Dünya, Avrupa Birliği ve Türkiye Açısından Önemi Bağlamında Nabucco Projesi’nin Değerlendirilmesi, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*,**5**, 83-104.
- Özkan, G.**, 2010. Türkiye’nin Orta Asya ve Kafkasya’daki Bölgesel Politikasında Enerji Güvenliği, *Akademik Bakış Dergisi*,**4**, 17-40.
- Özkan, G.**, 2010. Türkiye’nin Orta Asya ve Kafkasya’daki Bölgesel Politikasında Enerji Güvenliği, *Gazi Akademik Bakış*,**4**, 17-39.
- Polat, D.Ş.**, 2019. Kafkasya’da Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan İttifakının Bölgesel Güvenliğe Etkileri, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,**6**, 248-265.
- Poyraz, E. ve Dinçer, M.**, 2016. Küreselleşen Dünyada Türkiye’nin Kamu Diplomasisi Faaliyetleri, *Intermedia International e-journal*,**3**, 30-48.
- Salmanlı, Z.**, 2007. 1991 Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, *Yüksek Lisans Tezi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sözen, M. T.**, 2022. Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Enerjinin Önemi ve Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı, *Yüksek Lisans Tezi*, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir.

- Sözen, M. T.,** 2022. Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Enerjinin Önemi ve Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı, *Yüksek Lisans Tezi*, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir.
- Süleymanov, E., Hasanov, F.,** 2013. Azerbaycan'ın Türkiye'nin Enerji Sektörüne Yatırımlarının Azerbaycan-Türkiye Ekonomik İlişkilerindeki Rolü, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, **2**, 73-100.
- Süslü, G.,** 2021. Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Düzenlenmesi, Denetlenmesi ve Yenilenebilir Enerji Politikaları, *Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara.
- Şimşek, O.,** 2019. Çin'in Merkantilist Enerji Politikaları ve Latin Amerika'daki Yansımaları, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, **11**, 106-115.
- Tavkul, U.,** 2013. Kafkasya'nın Coğrafi Konumu ve Stratejik Önemi, http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/arastirma/0090_kafkasyanın_cografik_konumu_ve.htm, 8 Şubat 2022.
- Tekerek, M.,** 2019. Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Azerbaycan Yardımları ve Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi Meselesi (1918-1920). *Atatürk Dergisi*, **8**, 263-283.
- Telli, A.,** 2015. Hazar Havzası Enerji Diplomasisi'nde Rekabet ve İşbirliği, *Doktora Tezi*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Tuncer, H.,** 2006. Küresel Diploması, Ümit Yayıncılık, Ankara, 23s.
- Tuncer, H.,** 2009. Eski ve Yeni Diploması, Ümit Yayıncılık, Ankara, 13s.
- Turan, A.P.,** 2010. Hazar Havzası'nda Enerji Diplomasisi, *Bilge Strateji*, **2**, 43-72.
- Tüylüoğlu, E.,** 2019. Kamu Diplomasisi Tekniği Olarak Kültürel Diploması: Suudi Arabistan Krallığı'nın Türkiye'deki Kültürel Diploması Faaliyetleri, *Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- URL1,** https://bilgiyelpazesi.com/egitim_ogretim/konu_anlatimli_dersler/uluslararasi_iliskiler_politika_konu_anlatimlar/konferans_diplomasisi_conference_diplomacy.asp, 2 Aralık 2021.
- URL-10,** <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-jeotermal>, 6 Ocak 2022.
- URL-11,** <https://dogruhaber.com.tr/haber/725178-latin-amerika-ne-demek-latin-amerikaneresi/>, 4 Ocak 2022.
- URL-12,** <https://alj.com.tr/perspective/powering-potential-renewable-energy-in-latin-america/>, 7 Şubat 2022.
- URL-13,** https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-guney-kafkasya-ulkeleriyle-iliskileri.tr.mfa, 11 Şubat 2022.
- URL-14,** https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa, 14 Şubat 2022.

- URL-15**,<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-azerbaycan-iliskileri-1919-1938/?pdf=3301>, 25 Nisan 2022.
- URL-16**,<https://www.botas.gov.tr/Sayfa/ham-petrol/13>, 8 Aralık 2022.
- URL-17**,<https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-dogal-gaz-boru-hatlari>, 18 Aralık 2022.
- URL-18**,<https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/trans-adriyatik-boru-hattinda-ticari-gaz-akisi-basladi-/2094835>, 21 Aralık 2022.
- URL-19**,https://www.iletisim.gov.tr/turkce/cumhurbaskanimizin_kaleminden/detay/tanap-bolgesel-kalkinma-ve-baris-projesi, 5 Ocak 2023.
- URL-2**,<https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-tabii-kaynaklar-komur>, 21 Aralık 2021.
- URL-20**, <https://www.botas.gov.tr/Icerik/enerjinin-ipek-yolu-tanap-acil/51>, 5 Ocak 2023.
- URL-21**, <https://sputniknews.com.tr/20210422/turkiye-ile-azerbaycan-arasinda-enerji-ve-madencilik-isbirligi-anlasmasi-onaylandi-1044332916.html>, 5 Ocak 2023.
- URL-3**,<http://taskomuru.net/tr/whiseezu/2021/06/2020YiliTaskomuruSektorRaporu.pdf>, 23 Aralık 2021.
- URL-4**,https://www.mmo.org.tr/sites/default/files/TEG-2020-8.1_D%C3%BCnyada%20ve%20T%C3%BCrkiyede%20K%C3%B6m%C3%BCr%20%282019%29%20Nejat%20Tamzok.pdf, 24 Aralık 2021.
- URL-5**,<https://www.tskb.com.tr/i/assets/document/pdf/enerji-sektor-gorunumu-2021.pdf>, 29 Aralık 2021.
- URL-6**,<https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-dogalgaz>, 29 Aralık 2021.
- URL-7**,<https://www.evrensel.net/haber/412128/dunyada-en-fazla-dogal-gaz-rezervine-sahip-ulkeler>, 29 Aralık 2021.
- URL-8**,<https://enerji.gov.tr/nukleer-enerji-ve-uluslararasi-projeler-genel-mudurlugu-nukleer-enerji>, 2 Ocak 2022.
- URL-9**,<https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-hidrolik>, 5 Ocak 2022.
- Üçgül, İ., Elibüyük, U.**, 2017. Yenilenebilir Enerji Kaynakları ve Enerji Jeopolitiği, *Anka E-Dergi*, 2, 26-33.
- Ünsal, G.**, 2019. Diplomasi Dili ve Çevirisi, *Rumeli’de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 17, 22-39.
- Ürek, M.**, 2021, Çin’in Orta Doğu Enerji Güvenliği Politikası, *Doktora Tezi*, T.C. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Güvenlik Stratejileri ve Yönetimi Anabilim Dalı, Ankara.

- Yavuz, R.**, 2020. Bağımsızlığının İlanından Sonra Azerbaycan Heyetlerinin İstanbul'daki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Osmanlı Basınındaki Yansımaları, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, **14**, 371-400.
- Yeşiltaş, M. ve Balcı, A.**, 2011. Ak Parti Dönemi Türk Dış Politikası Sözlüğü: Kavramsal Bir Harita, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, **2**, 9-35.
- Yıldırım, G.**, 2014. Uluslararası Halkla İlişkiler Perspektifinden Kamu Diplomasisi: "Türkiye Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü Örneği Çerçevesinde Kültürel Diplomasi", *Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yılmaz, H.İ.**, 2016. Orta Doğu'nun Jeo-Ekonomik Önemi ve Orta Doğu Politikasının Ekonomik Nedenleri, *TESAM Akademisi Dergisi*, **3**, 99-128.
- Yılmaz, R. ve Sayın, F. M.**, 2013. Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Öğeler ve Denge Politikasına Yansımaları, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, **4**, 23-42.
- Yolcu, T.**, 2014. Hazar Bölgesinin Hukuki Statüsü Sorunu ve Türkiye'nin Bölgeye Yönelik Siyaseti, *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, **1**, 11-30.
- Zharmukhanbetova, N.**, 2010. Dış Politika Aracı Olarak Diplomasi ve Kazakistan Cumhuriyeti Örneğinde Kurumsal Diplomasi, *Yüksek Lisan Tezi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.